

κιαστές φόρων, έμποροι και πλοιοκτητές, αποδέκτες κληρονομιών³⁴⁴. Άσυνεπής στην ύποχρέωσή της είχε φανεί ακόμα και η μονή τής Άναφωνήτριας, τήν όποία έχουμε αναφέρει, καθώς και η λατινική μονή τής Θεοτόκου τών Χαρίτων, η όποία είχε αναλάβει νά δίνει κάθε χρόνο πέντε δουκάτα «για τόν γάμο τών κοριτσιών ή για τούς ταλαίπωρους σκλάβους» («a maritar donzele overo a poveri schiavi»)³⁴⁵.

ii. Γυναίκες

Στή θεματολογία τών συνεδριάσεων του σώματος του Συμβουλίου τών 150, συμπεριλαμβάνονται και δύο ζητήματα που σχετίζονται με τή γυναίκα, η συμμετοχή τής όποίας ήταν έξ όρισμοϋ απαγορευμένη στό κοινοτικό σώμα. Τό πρώτο άφορα στην άπόδοση τής προίκας και τό δεύτερο στή διεκδίκηση άπό τήν Κοινότητα τής έκκλησίας του Προδρομού στό Κάστρο με στόχο τήν ίδρυση γυναικείου μοναστηριού για τίς νεαρές κοπέλες οι όποίες θά επιθυμοϋσαν νά μονάσουν εκεί.

Σύμφωνα με τό δίκαιο τών Βενετών σε περιπτώσεις διαλύσεως του γάμου ή χηρείας η προίκα τής γυναίκας άποδιδόταν στην ίδια ή στους έκπροσώπους της³⁴⁶. Η γυναίκα είχε τό δικαίωμα νά λάβει όλόκληρη τήν προίκα της σε χρονικό διάστημα ενός έτους και μιās ήμέρας, διάστημα κατά τό όποιο έδικαιοϋτο νά μένει στό σπίτι του συζύγου και νά συντηρείται ακόμα και στην περίπτωση που δέν είχε όρισθει άπό τόν άποβίωσαντα σύζυγο ως «κυρά και νοικοκυρά εις τά παντοία αυτου αγαθά». Η άπόδοση τής προίκας γινόταν ένώπιον δικαστηρίου και άποδεικνυόταν με τό προικοσύμφωνο, με όμολογία του συζύγου ή με μαρτυρικές καταθέσεις. Η δικαστική πράξη που έκδιδόταν και άποδείκνυε τήν προίκα λεγόταν *vadimonio*³⁴⁷.

344. ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, συνημμένος κατάλογος όφειλετών στην άναφορά του Προνοητή Francesco Marcello, με ήμερομηνία 18 Μαρτίου 1638.

345. Τό 1638 ήγούμενος στην Άναφωνήτρια ήταν ό Ίερόθεος Μούσουρας ό όποιος ύποχρεωνόταν στην καταβολή τών 30 δουκάτων έτησίως. Η λατινική μονή Santa Maria delle Grazie άνήκε στους φραγκισκανούς μοναχούς, τούς *minori osservanti* ή *zoccolanti* (Κονόμος, *Χρονικά*, σ. 167. Τζιβάρρα, «Ζάκυνθος», σ. 275 σημ. 107).

346. Η παράδοση τής προίκας (προικοπαράδοση) άπό τούς γονείς της στον γαμπρό ή στους έκπροσώπους του, σύμφωνα με τό λεκτικό τών συμβολαιογραφικών πράξεων που προέρχονται άπό τή Ζάκυνθο, γινόταν τρεις ήμέρες πριν άπό τόν γάμο (Ζώης, «Ιστορικά έγγραφα», σσ. 19-20. Ζώης, «Έγγραφα», σσ. κζ'-κη) αλλά και τήν ίδια ήμέρα τέλεσης του γάμου (Πλουμίδης, *Γυναίκες*, σ. 52).

347. Μανίν, *Νομοθεσία*, σσ. 30-33. Bellavitis, *Identité*, σσ. 212-215. Πλουμίδης, *Γυ-*

Στή Βενετία ἀρμόδια ὑπηρεσία γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς προίκας ἦταν τὸ Magistrato del Proprio³⁴⁸, ἐνῶ στίς κτήσεις τῶν ὑποθέσεων ἐπιλαμβάνονταν ἀρχικά ἡ τοπικὴ βενετικὴ Διοίκηση³⁴⁹. Ἡ προίκα ἀποτελοῦνταν συνήθως ἀπὸ κινητὰ ἀγαθὰ, τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νὰ συσταθεῖ ἓνα νοικοκυριό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀκίνητα, σπίτια καὶ χωράφια, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη τῆς οἰκογένειας³⁵⁰. Ἡ γυναίκα, κάτοχος τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης πού κήρυττε ἀποδεδειγμένη τὴν προίκα της, στήριζε σὲ αὐτὴν τὴν ἐπιστροφή της. Σὲ περιπτώσεις δὲ πού ἀκόμη καὶ κτήματα τοῦ συζύγου της εἶχαν πουληθεῖ μπορούσε νὰ διεκδικήσει τὴν ἐπιστροφή τους, προκειμένου νὰ συμπληρωθεῖ τὸ ποσό τῆς προίκας της πού εἶχε ἀσφαλιστεῖ³⁵¹. Τὸ γεγονός τῆς ἀπαίτησης τῆς προίκας καὶ μάλιστα ἀπὸ τίς ἐν χηρεῖα συζύγους, ἦταν ἓνα φαινόμενο συχνὸ στὴν κοινωνία τῆς Ζακύνθου. Ἐκεῖνο ὅμως πού, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῆς Κοινότητος, τρώμαζε τὸ σῶμα τοῦ Συμβουλίου ἦταν ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἀπόδοση μεγαλύτερων προικῶν, ἔπειτα ἀπὸ ψευδομαρτυρίες συγγενῶν καὶ γνωστῶν, οἱ ὁποῖοι κινοῦνταν μὲ γνώμονα τὴ συμπάθεια πρὸς τίς συγγενεῖς ἢ τὸ κέρδος, μὲ συνέπεια τὴ διασκόρπιση τῆς παρουσίας τῶν ἀνδρῶν-πολιτῶν. Τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν καινούριο καὶ εἶχε τεθεῖ μερικὲς δεκαετίες νωρίτερα ἀλλὰ στὴ Ζάκυνθο δύσκολα ὑπάκουαν σὲ διαταγές. Διάταγμα τῶν Συνδίκων τῆς Ἀνατολῆς Piero Basadonna καὶ Francesco Emo, μὲ ἡμερομηνία 21 Σεπτεμβρίου 1565, ὄριξε ὅτι ἡ ἐξασφάλιση τῆς προίκας (vadimonio) δὲν μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ (provar) μὲ μαρτυρίες συγγενῶν καὶ μαρτύρων, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχαν συμφέρον ἀπὸ τὴν ὑπόθεση. Οἱ μαρτυρίες τῶν ἀνωτέρω δὲν γίνονταν δεκτές καὶ οἱ γραμματεῖς τῶν δικαστηρίων ὄφειλαν νὰ ἀρνοῦνται τέτοιου εἴδους μαρτυρίες, διαφορετικὰ τιμωροῦνταν οἱ

ναῖκες, σσ. 47-48, 58-59. Βλ. καὶ Sp. Flogaitis, *Système vénitien de successions ab intestat et structures familiales dans les îles ioniennes*, Genève 1981, σσ. 69-72.

348. Boerio, *Dizionario*, σ. 776. Milan, *Guida*, σσ. 75-76.

349. Γιὰ ὑποθέσεις κατοχύρωσης τῆς προίκας στὴν Κέρκυρα, βλ. ANK, Ἑνετικὴ Διοίκηση, φάκελος 446, filza prima contenente fascicoli no 38. Processi vadimoniali per argomenti dottali dall'anno 1582-1626.

350. Γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἀξία τῆς προίκας στὴ Βενετία, βλ. Bellavitis, *Identité*, σσ. 184-193. Γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Κέρκυρας ἡ ὁποία δὲν ἀφίσταται ἀπὸ ἐκεῖνη τῆς Ζακύνθου, βλ. Πλουμίδης, *Γυναῖκες*, σσ. 53-56.

351. Τὸ vadimonio λεγόταν καὶ assicurazione della dote (Boerio, *Dizionario*, σ. 776). Γιὰ περιπτώσεις διεκδίκησης περιουσιακῶν στοιχείων, βλ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Δύο χειρόγραφοι κώδικες τῆς οἰκογένειας Τσιτσέλη ἀπὸ τὴν Κεφαλονία (18ος-19ος αἰ.), *Πρακτικὰ ΣΤ' Διεθνoῦς Πανιoνίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2000*, σσ. 509-510.

ίδιοι με πρόστιμο πενήντα δουκάτων³⁵². Η Κοινότητα με τό ὄγδοο ἄρθρο τῆς πρεσβείας τοῦ 1591 ζήτησε τὴν ἐπικύρωση τῆς ἀνωτέρω ἀπόφασης καθὼς καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς, ὅπως συνέβαινε καὶ στό νησί τῆς Κέρκυρας³⁵³.

Ἀναφορικά με τό ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τῆς προίκας οἱ βενετοὶ διοικητές, πού εἶχαν ὑπηρετήσει στό νησί καὶ οἱ ὁποῖοι κλήθηκαν νά γνωμοδοτήσουν, διατύπωσαν διαφορετική γνώμη ἀπό ἐκείνη πού οἱ Σύνδικοι τῆς Ἀνατολῆς εἶχαν παλαιότερα ἐκφράσει. Ὁ Francesco Giustinian ἔκρινε παρῶξενο γιά μιὰ φτωγὴ γυναίκα ἢ ἕναν ταλαίπωρο καὶ ἀπλό ἄνθρωπο νά μὴν ἔχει τό δικαίωμα νά διαπραγματευτεῖ τὴν προίκα του με ἀνθρώπους τῆς οἰκογένειάς του καὶ εἰδικά ὅταν τό θέμα τῆς προίκας τό διαπραγματεύονταν οἱ πιό στενοὶ συγγενεῖς, ἀλλά ἀπέφυγε νά πάρει θέση. Ὁ Bortolo Paruta ἐπικαλέστηκε ἄλλη δουκική ἀπόφαση πού ἐπέτρεπε τὴν ἐπιστροφή τῆς προίκας με ὅποιουσδήποτε μάρτυρες ἀκόμα καὶ με συγγενεῖς ὁποιοῦδήποτε βαθμοῦ, κατήγγειλε ὅμως τὴν παρουσία πολλῶν ψευδομαρτύρων στό νησί καὶ γνωμοδότησε θετικά γιά τὴν εὐδόωση τοῦ αἰτήματος τῶν Ζακύνθιων πολιτῶν³⁵⁴.

Με ἀπόφαση τοῦ Κολλεγίου στίς 10 Δεκεμβρίου 1591 ἐπικυρώθηκε τό διάταγμα τῶν Συνδίκων τῆς Ἀνατολῆς τοῦ 1565 ἀλλά ἀναγνωρίστηκε καὶ στήν τοπική βενετική Διοίκηση ἢ ἐξουσία νά κάνει δεκτές ὅσες ἀποδείξεις ἔκρινε εἰλικρινεῖς³⁵⁵. Τό ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς ἢ τῆς πληρωμῆς τῆς προίκας συμπεριλήφθηκε στά αἰτήματα καὶ τῆς πρεσβείας τῆς Κεφαλονιάς τό 1599. Ἡ Βενετία ἀπέστειλε στήν κεφαλληνιακή Κοινότητα ἀντίγραφο τῆς ἐφαρμοζόμενης τακτικῆς στή Βενετία ἀπό τὴν ὑπηρεσία *Officio del Proprio*, ὅταν ἐφάρμοξε τίς διαταγές τοῦ Μειζονοῦ Συμβουλίου γιά ἐπιστροφή ἢ πληρωμὴ τῆς προίκας³⁵⁶.

---

352. Τό διάταγμα τῶν Συνδίκων τῆς Ἀνατολῆς, σέ ἀντίγραφο, βρισκόταν ἀνάμεσα στά συνημμένα ἔγγραφα τῆς πρεσβείας τοῦ 1591 καὶ ἐπισυνάπτεται στήν ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου με ἡμερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1591 (ASV, Senato, Mar, filza 113). Τό κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: «Che li vadimonii non si possono provar con parenti, et testimoni interessati ne poscendo li cancelieri over coadiutori tuore la depositione di tali interessati sotto pena per ogni fiatta de ducati cinquanta da esser applicati ut sopra et de reintegrar ogni danno potesse per questa causa occorrer ad alcuno accid che le cose passino con quella giustizia et ordine che si conviene».

353. Πρακτικά, φ. 49r.

354. ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένα στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1591.

355. ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένο στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1591 («risservata pero l'auttorità [a]l Reggimento del Zante di poter in quelli casi le parerà, admetter quelle prove che stimarà convenienti per loro conscientia»).

356. ASV, Senato, Mar, registro 59, φ. 23v.

Ἄν τό ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τῆς προίκας ἀφοροῦσε στίς ὑπανδρες γυναῖκες καί «ταλαιπωροῦσε» τόν σύζυγο, σέ περίπτωση διαλύσεως τοῦ γάμου, ἢ, σέ περίπτωση θανάτου, τούς συγγενεῖς καί κληρονόμους ἐκείνου, ἐξίσου ἀγωνιώδες ἦταν καί τό ζήτημα τῆς προικοδότησης τῶν ἀνύπανδρων κοριτσιῶν. Στή Ζάκυνθο, ὅπως καί στίς κοινωνίες ἄλλων περιοχῶν τήν ἴδια ἐποχή, ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ προικοδότηση ἔθιγε τήν οἰκονομική εὐρωστία τῶν οἰκογενειῶν καί ὅτι ἡ περιουσία τους ἐξανειμιζόταν μέ τόν γάμο τῶν κοριτσιῶν τους. Οἱ οἰκογένειες τῶν πολιτῶν τῆς Ζακύνθου ἀντιμετώπιζαν τό ἴδιο δίλημμα μέ τίς οἰκογένειες τῶν πατρικίων τῆς Μητροπόλης γιά τήν τύχη τῶν θηλυκῶν τους: γάμος ἢ μοναστήρι («maritar o monacar») ³⁵⁷. Ἡ μοναστική προίκα πού δινόταν σέ περίπτωση ἐγκλεισμοῦ μιᾶς νέας σέ μοναστήρι ἦταν ἀσφαλῶς κατώτερη ἐκείνης πού θά δινόταν σέ περίπτωση γάμου κόρης εὐγενοῦς καταγωγῆς, ἄν καί ὄχι ἀμελητέα ³⁵⁸, καί ἴσως ὁ ἀκούσιος ἐν πολλοῖς ἐγκλεισμός σέ μοναστήρι ἦταν ἡ προσφορότερη λύση γιά τά κορίτσια τῆς ἀνώτερης τάξης ³⁵⁹. Ἡ ἀγωνία τῶν μεμονωμένων πολιτῶν γινόταν συλλογική ἀγωνία τοῦ σώματος τῶν εὐγενῶν τό ὁποῖο ἀναζητοῦσε πάντα λύσεις πρόσφορες, συνήθως μέ τή μετατροπή ἑνός ναοῦ δημοσίου δικαίωματος σέ παρθενῶνα τῆς Κοινότητος ³⁶⁰. Οἱ ναοί δημοσίου δικαίωματος, οἱ *jus patronato pubblico*, ἀνήκαν μαζί μέ τά κτήματά τους στό Δημόσιο καί παραχωροῦνταν ἀπό τόν Πρόνοητή συνήθως σέ ὀρθόδοξους ἱερεῖς ἢ ἱερομόναχους μέ σκοπό τήν ἱερουργία καί τήν ἐν γένει φροντίδα τους ³⁶¹. Οἱ πολῖτες πού μετείχαν στό Συμβούλιο τῆς Ζακύνθου τό 1566

357. Βλ. Federica Ambrosini, «Penombre femminili», *Storia di Venezia. VII. La Venezia barocca*, a cura di G. Benzoni- G. Cozzi, Roma 1997, σσ. 301-307.

358. Ἡ μοναστική προίκα δέν ὑπερέβαινε τά χίλια δονκάτα ἀλλά στήν προίκα αὐτή περιλαμβάνονταν καί ἀκίνητα, παρότι ἡ μεταβίβαση γῆς γινόταν κατά κανόνα στούς ἄρρενες τῆς οἰκογένειας, βλ. Μανίν, *Νομοθεσία*, σ. 33. Ventura, *Nobiltà*, σ. 300. Γιά τή μοναστική προίκα στήν Κέρκυρα, βλ. Καρύδης-Τζιβάρρα, *Ἄγιοι Θεόδωροι*, σσ. 105-109. Γιά τά ποσά πού δίνονταν ὡς μοναστική προίκα καί τίς διακυμάνσεις τους τήν ἴδια ἐποχή στή Νάπολη, βλ. Novi Chavarría, *Monache e gentildonne. Un labile confine. Poteri politici e identità religiose nei monasteri napoletani secoli XVI-XVII*, Milano 2001, σσ. 112-120.

359. Γιά τό θέμα τοῦ γυναικείου μοναχισμοῦ στήν Κέρκυρα, βλ. Καρύδης-Τζιβάρρα, *Ἄγιοι Θεόδωροι*, σσ. 88-92, ὅπου καί ἐκτενῆς βιβλιογραφία γιά τόν ἐγκλεισμό τῶν κοριτσιῶν σέ μοναστήρια στόν ἰταλικό χῶρο τήν ἴδια περίοδο.

360. Σέ διαθήκη τῆς 8ης Ἰουλίου 1702 ἀναφέρεται «ἐν τῷ κάστρῳ Ζακύνθου, ἐν τῷ παρθενῶνι τοῦ τιμίου Προδρόμου» (Λ. Ζώης, «Ἀγαπητός Μιχαήλ. Ἱεροκήρυξ ἐκ Κρήτης», *Ραδάμανθς*, ἔτος 13ον, ἀρ. 5, 15 Μαρτίου 1928, σ. 5).

361. Γιά τούς ναοὺς πού ἀνήκαν στό Δημόσιο, βλ. Καρύδης, *Ἀδελφότητες*, σσ. 81-82. Ὁ Πρόνοητής Bortolo Paguta στήν ἀναφορά του τό 1592, καταδίκασε τήν τακτική τῆς ἰσόβιας παραχώρησης σέ ἕγγαμους ὀρθόδοξους ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι δέν ἐνδιαφέρονταν γιά

ἀποφάσισαν νά ζητήσουν ἀπό τή Βενετία τήν παραχώρηση ἑνός ναοῦ δημοσίου δικαίωματος καί τή μετατροπή του σέ μοναστήρι προκειμένου νά καλύψουν τό πρόβλημα τῆς προικοδότησης τῶν νεαρῶν βλαστῶν τους, ἄν καί ἡ ἔκβαση τοῦ ζητήματος τῆς λειτουργίας τοῦ μοναστηριοῦ δημιουργεῖ ὑπόνοιες γιά λανθάνοντες σκοπούς κάρπωσης εἰσοδημάτων, ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια ἀπό τήν παρουσίαση. Ἀνάλογο αἴτημα, γιά τήν παραχώρηση δημοσίου ναοῦ προκειμένου νά ἰδρυθεῖ «monasterio di monache», διατύπωσε πολύ ἀργότερα καί ἡ Κοινότητα τῆς Κέρκυρας, ἀρχικά πρὸς τοὺς Προνοητές καί Ἀνακριτές τῆς Ἀνατολῆς τό 1614 καί ἀργότερα, τό 1633, καί πρὸς τή βενετική Σύγκλητο³⁶². Στόν περιαστικό χῶρο τῆς Κέρκυρας τήν ἴδια ἐποχὴ ὑπῆρχαν τέσσερα γυναικεῖα μοναστήρια (Λαμποβίτισσας, Ἁγίων Θεοδώρων, Ἁγίας Εὐφημίας, Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κατζίνα)³⁶³, ὅπου μόναζαν κόρες τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν, ἡ Κοινότητα ὅμως ἀναζητοῦσε ἕναν ξεχωριστό χῶρο γιά νά ἀνακουφίσει τίς οἰκογένειες ἀπό τήν ὑποχρέωση προικοδότησης: «un opera ... che non solo apporterà grandissimo sollievo alle povere famiglie cosi numerose di figliole come prive della commodità del dotarle»³⁶⁴.

Ἡ βενετική Σύγκλητος μέ ἀπόφαση τῆς 17ης Νοεμβρίου 1553 εἶχε παραχωρήσει στόν Ναυπλιώτη πρωτοπαπὰ Νικόλαο Μαλαξό³⁶⁵, τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Προδρομοῦ, πού βρισκόταν μέσα στό κάστρο τῆς Ζακύνθου καί ἡ ὁποία μετὰ τόν θάνατο τοῦ Νικολάου θά περιερχόταν σέ ἕνα ἀπό τά παιδιά του³⁶⁶. Ὁ χρόνος τῆς παραχώρησης δέν εἶναι ἀκριβῶς γνωστός, ὑποθέτουμε ὅτι ἐγινε περὶ τό ἔτος 1554 καί πρὶν ἀπό τό ἔτος 1557³⁶⁷,

---

τή συντήρησή τους παρά μόνο γιά τήν κάρπωση τῶν εἰσοδημάτων τους (Ἀρβανιτάκης, *Ἀναφορές*, σσ. 119-120).

362. Γιά τό θέμα, βλ. Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σσ. 118, 542-543. Καρύδης-Τζιβάρια, *Ἅγιοι Θεόδωροι*, σσ. 90-91.

363. Καρύδης, *Ἀστικός χῶρος*, σσ. 213-214, 217, 223-224, 228-230. Στόν λόφο τοῦ Ἀβράμη ὑπῆρχε ἕως τό ἔτος 1577 τουλάχιστον καί ἄλλο γυναικεῖο μοναστήρι, τῆς Παρηγορήτισσας (ὁ.π., σσ. 193-195).

364. Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σ. 542. Βλ. καί Καρύδης-Τζιβάρια, *Ἅγιοι Θεόδωροι*, σ. 90.

365. Γιά τή ζωὴ καί τό ἔργο τοῦ Μαλαξοῦ, βλ. Στρατηγόπουλος, *Μαλαξός*, ὅπου συγκεντρωμένη καί ὅλη ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

366. Sathas, *Documents*, τ. 5, σσ. 109-110. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Τιμίου Προδρομοῦ ἦταν τοῦ 15ου αἰώνα, κτισμένη ἀπό τήν Κλεώπη Κοψιδοῦ, κόρη τοῦ Λεονάρδου Γ' τῶν Τόκων. Βλ. Χιώτης, *Ἀπομνημονεῖματα*, τ. 2, σσ. 310, 532-533. Ζώης, *Μοναί*, σσ. 43-53. Κονόμος, *Ἐκκλησίες*, σσ. 63-65. Ὁ ἴδιος, *Ζάκυνθος*, σσ. 48-56. Μυλωνά, «Ἐρευνες», σσ. 128-130.

367. Μέρτζιος, «Μαλαξός», σ. 80. Κονόμος, «Ἐγγραφα», σ. 226 σημ. 1. Ἔχει γραφεῖ ὅτι ὁ ναός παραχωρήθηκε ἀπό τή βενετική Πολιτεία στίς 31 Ἰουλίου 1546 (Κολυβά, «Καταστίχωση», σ. 202), πρόκειται ὅμως προφανῶς γιά παραδρομὴ καθὼς τό ἔγγραφο

ἀφοῦ τότε εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Μαλαξός κατεῖχε τὸν ναὸ καὶ εἶχε ὀρίσει ἐπιτρόπους στοὺς ὁποίους εἶχε παραδώσει τὰ ἱερά σκεύη καὶ τὰ βιβλία τοῦ ναοῦ³⁶⁸. Ὁ Μαλαξός εἶχε πακτώσει στίς 28 Ἰουλίου 1564 τὴν ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου στὸν Ζακύνθιο Ἀγησίλαο Σιγούρο γιὰ δύο χρόνια καὶ στίς 10 Μαρτίου 1567 εἶχε παραχωρήσει τὸ δικαίωμα τῆς πάκτωσης τῶν εισοδημάτων τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἑφημερίου στὸν γιό του Σταυράκιο Μαλαξό³⁶⁹.

Ἡ Κοινότητα τῆς Ζακύνθου στὴν πρεσβεία τῆς 30ῆς Ἰουνίου 1566 ἀνάμεσα στὰ αἰτήματά της συμπεριέλαβε καὶ τὸ αἶτημα (τέταρτο στῆ σειρά) γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προδρόμου στὴν Κοινότητα, μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ πρωτοπαπᾶ Μαλαξοῦ καὶ τοῦ γιοῦ του Σταμάτη³⁷⁰. Πρόθεσή της, ὅπως ἀνέφερε στὸ συγκεκριμένο κεφάλαιο, ἦταν ἡ δημιουργία, μὲ ἔξοδα τῶν πολιτῶν, ἐνὸς γυναικείου μοναστηριοῦ στὸ ὁποῖο θὰ ἔμεναν οἱ κόρες τους οἱ ὁποῖες θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ μονάσουν καὶ τὸ ὁποῖο ἔλειπε ὀλότελα ἀπὸ τὸ νησί. Ἡ βενετικὴ Σύγκλητος, κατανοώντας τὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἐνὸς τέτοιου ἰδρύματος, ἐνέκρινε τὸ αἶτημα³⁷¹.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1588 ὁ ἱερέας Μιχαὴλ Χριστόφορος ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ὁ ὁποῖος γνώριζε ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ καὶ τοῦ γιοῦ του ἱερέα Δημητρίου, ἦταν διαθέσιμη, ὑπέβαλε αἶτημα στὸ Κολλέγιο προκειμένου νὰ καρπωθεῖ τὰ εισοδήματα τῆς ἐκκλησίας πού ἀνήκε στὸ Δημόσιο. Τὸ Κολλέγιο παρέπεμψε τὸ θέμα στὴν κρίση τῆς τοπικῆς βενετικῆς Διοίκησης καὶ τῶν δύο τελευταίων Προνοητῶν πού εἶχαν ὑπηρετήσει στὸ νησί³⁷².

Στίς ἀρχές Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1588 οἱ σύνδικοι τῆς Κοινότητας εἶχαν

στὸ ὁποῖο γίνεται ἡ παραπομπή (ASV, Consiglio dei Dieci, Comune, registro 17 (1545-1546), φ. 167r), ἀναφέρεται μὲν στὸν Μαλαξό ἀλλὰ μόνο στὴν παραχώρηση τοῦ δικαιώματος νὰ διατηρεῖ τὸν τίτλο τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ καὶ στῆ Ζάκυνθο.

368. Ζώης, «Ἐγγραφα», σσ. κε'-κζ'.

369. Μέρτζιος, «Μαλαξός», σσ. 77-78.

370. Γιὰ τὸν Σταμάτη ἢ Σταυράκιο ὅπως συνηθέστερα ἀπαντᾶ στίς πηγές, τὸν πρωτότοκο γιό τοῦ Νικολάου, βλ. Στρατηγόπουλος, *Μαλαξός*, σσ. 131-133. Οἱ δύο τύποι τοῦ ὀνόματος (Stavrachi over Stamati) ἀπαντοῦν μαζί σέ νοταριακὴ πράξη τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1594, στὸ κατάστιχο τοῦ νοταρίου Πιέρου Μαρτελάου (ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, ἀντίγραφο συνημμένο στὴν ἀναφορὰ τοῦ Προνοητῆ Francesco Marcello, μὲ ἡμερομηνία 18 Μαρτίου 1638) καθὼς καὶ σέ ἀναγραφή στὸν κώδικα τοῦ ναοῦ (Κατραμῆς, *Ἀνάλεκτα*, σ. 119).

371. Sathas, *Documents*, τ. 5, σσ. 127-128.

372. ASV, Collegio, Risposte di fuori, filza 341, μὲ ἡμερομηνία 14 Ἰουνίου 1588. Πλουμίδης, *Αἰτήματα*, σ. 82 ἀρ. 320.

πληροφορηθεί ότι στη Βενετία παρουσιάστηκε ένας ιερέας, τό όνομα τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦσαν, καί ζήτησε ἀπό τή Σύγκλητο τήν παραχώρηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προδρομοῦ στό Κάστρο. Θορυβημένοι ἀπό τήν εἶδηση ἀλλά καί στηριζόμενοι στήν πρεσβεία τοῦ 1566, μέ τήν ὁποία εἶχαν ἐξασφαλίσει τήν κυριότητα τῆς ἐκκλησίας μετά τήν ἐκδημία τῆς οἰκογένειας Μαλαξοῦ, οἱ σύνδικοι ἀπευθύνθηκαν στόν ἐγκατεστημένο στή Βενετία Ζακύνθιο Μιχαήλ Σουμάκη, τόν ὁποῖο ὄρισαν γενικό ἐπίτροπο γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῆς Κοινότητας³⁷³.

Τό ζήτημα τῆς ἀντεκδίκησης τοῦ ναοῦ διευθετήθηκε στά ἐπόμενα χρόνια, στά ὁποία ὡς μέλημα τῆς Κοινότητας πιά ἐμφανίζεται ἡ συντήρηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στό Κάστρο. Στή συνεδρίαση τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1591 τό αἶτημα γιά τήν ἐπισκευή τῆς ἐτοιμόρροπης ἐκκλησίας, σύμφωνα καί μέ τή γνώμη τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν, ἦταν ἐπιτακτικό καί ἡ ἐκκλήση τῶν συνδίκων γιά συνδρομή δικαιολογημένη. Τό βάρος τῆς εἰσφορᾶς ἐπωμίστηκαν ὅσοι θά ἐκλέγονταν ἐκείνη τή χρονιά στά παρακάτω ἑννέα ἀξιώματα: συνδίκων, ὑγειονόμων, δικαστῶν, σιταποθηκάρων, ἀγορανόμων, γραμματέα τῶν δικαστῶν, γραμματέα τῶν ὑγειονόμων, ρασαδόρων καί τοῦ γραμματέα τῶν δικαστικῶν κλήσεων στήν ἑλληνική γλῶσσα. Ὅλοι οἱ ἀνωτέρω ἀξιωματοῦχοι θά κατέθεταν στό ταμεῖο τῆς Κοινότητας, ἀμέσως μετά τήν ἐκλογή τους, ἕνα ὀρισμένο ἀπό τό Συμβούλιο χρηματικό ποσό τό ὁποῖο προοριζόταν γιά τήν ἄμεση κάλυψη τῶν ἐπισκευαστικῶν ἐργασιῶν στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Τό συνολικό ποσό πού θά συγκεντρωνόταν ἀπό τήν ἐφάπαξ εἰσφορά τῶν ἀξιωματούχων θά ἦταν συνολικά ἐξηνταένα δουκάτα³⁷⁴.

Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1594, ὁ γιός τοῦ Νικολάου, Σταυράκιος Μαλαξός, βρισκόταν στή Ζάκυνθο καί κατευθυνόταν πρὸς τήν Κρήτη, ὅπου διέμενε («per passar in Candia, sua patria»). Πρὶν ἀπό τήν ἀναχώρησή του, στίς 11 Σεπτεμβρίου, οἱ σύνδικοι τῆς Κοινότητας θεωρώντας ὅτι ὁ Σταυράκιος ἦταν ἀκόμα «di età quasi fresca» καί ὅτι θά ἀργοῦσε ἡ ἡμέρα τῆς παραχώρησης τοῦ ναοῦ στήν Κοινότητα, προκειμένου νά τόν καταστήσουν «convento per claustra di monache», ἀποφάσισαν νά «ἐξαγοράσουν» τό δικαίωμα κατοχῆς τοῦ ναοῦ. Ἡ συμφωνία, ἐξ ὀνόματος τῆς Κοινότητας, ἀνάμεσα στους συνδίκους Ἰερώνυμο Λίταρχο, Λουδοβίκο Φωσκάρδη, Μαρίνο Βολτέρρα καί στόν Σταυράκιο Μαλαξό, συνήφθη ἐνώπιον τοῦ νοταρίου Πιέρου Μαρτελάου, στό κατάστιχο τοῦ ὁποίου καταχωρήθηκε, καί τῶν μαρτύρων Βίδου

373. Γιά τό θέμα, βλ. τήν ἐνότητα: Νούντσιο. Ὁ πληρεξούσιος τῆς Κοινότητας στή Μητρόπολη.

374. Πρακτικά, φφ. 62ν-63ρ.

Στουριόν, Κάρλου Μοτσενίγου και Κωνσταντίνου Μαρτελάου. Ὁ Μαλαξὸς παραχώρησε τὸ «εὐεργέτημα», τὸ ὁποῖο κατεῖχε ἰσοβίως, καὶ οἱ σύνδικοι τοῦ ἐνεχείρισαν τὸ ποσὸ τῶν 140 χρυσῶν τσεκινιῶν, τὸ ὁποῖο συγκέντρωσαν ἀπὸ τὸ δημόσιο Ταμεῖο, προσφορὲς διαφόρων πολιτῶν, τὸν πρωτοπαπὰ Εὐστάθιο Κοτρονᾶ καὶ ἀπὸ δανεισμό ἀπὸ τὰ γνωστὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου Πιέρο Κοκκάλα καὶ Νικόλαο Βάλσαμο. Τὸ Συμβούλιο στὴ συνεδρίασή του, στίς 6 Ὀκτωβρίου 1594, ἐπικύρωσε τὴν ἀνωτέρω συμφωνία μὲ ἑκατὸ θετικὲς ψήφους καὶ μία μόνο ἀρνητικὴ. Ἀμέσως μετὰ προέβη στὴν ἐκλογή δύο ἐπιτρόπων μὲ διετὴ θητεία, τοὺς ὁποίους ἐπιφόρτιζε μὲ τὴν κυβέρνησι καὶ τὴν ἐπιστάσια τοῦ ναοῦ καὶ μὲ τὴ μέριμνα γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν εἰσοδημάτων, τὴν ἐνοικίαση τῶν κτημάτων, τὴ συγκέντρωση τῶν δωρεῶν καὶ ἀφιερωμάτων, τὴν ἐπιμελή τήρησι διαχειριστικοῦ βιβλίου. Τὸ Συμβούλιο τακτοποίησε ἐπίσης τὸ ζήτημα τῶν ὀφειλῶν πρὸς τοὺς πολῖτες, πού εἶχαν δανείσει χρήματα, καὶ ὄρισε τὴν ἐκλογή ἀνά διετία ἐνός ἐφημερίου καθὼς καὶ τὴν ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν προσώπων, πού εἶχαν συνδράμει μὲ δωρεές, στὸν κώδικα τοῦ ναοῦ γιὰ παντοτινὸ μνημόσυνο. Ὑποψήφιοι γιὰ τίς δύο θέσεις τῶν ἐπιτρόπων ἦταν οἱ Κωνσταντῖνος Μαρτελάος, Ἰωάννης Γαβριηλόπουλος, Πιέρος Γουλιμῆς καὶ Μάρκος Δε Φραντσέσκης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκλέχτηκαν οἱ δύο τελευταῖοι³⁷⁵. Ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας ἦταν τότε ὁ πρωτοπαπὰς Εὐστάθιος Κοτρονᾶς, ὁ ὁποῖος διαχει-

375. Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ συνημμένα ἔγγραφα (ἀντίγραφο τοῦ συμβολαίου τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1594 καὶ ἀντίγραφο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συμβουλίου μὲ ἡμερομηνία 6 Ὀκτωβρίου 1594) στὴν ἔκθεσι τοῦ Προνοητῆ Francesco Marcello τῆς 18ης Μαρτίου 1638 (ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12). Βλ. καὶ Μέρτζιος, «Μαλαξὸς», σ. 81, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐπεσήμανε τὴν πληροφορία στὸ βενετικὸ ἀρχεῖο. Τὴν ἱστορία τῆς παραχώρησι ἀναφέρουν ὁ Κατραμῆς (*Ἀνάλεκτα*, σσ. 117-119) καὶ ὁ Ζῶης (*Μοναί*, σ. 47). Ὁ Κατραμῆς, κάνει λόγο γιὰ 72 ὑπέρπυρα καὶ ἀρύεται τίς πληροφορίες ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Ζῶη ὁ κώδικας πού τηροῦνταν στὸν ναὸ τῆς Μητροπόλεως «ἀπὸ ἐτῶν ὑπεξηρέθη, ἄγνωστον διατί» (Κονόμος, «Κτηματολόγιο», σ. 120). Κατὰ τὸν Κονόμο, ὁ κώδικας τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου βρισκόταν τῆ δεκαετία τοῦ 1960 (:) στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Κονόμος, *Ἐκκλησίες*, σ. 65). Σὲ μεταγενέστερη μελέτη ὁ ἴδιος ζακυνθινὸς συγγραφεὴς γράφει ὅτι ἀπὸ παραδρομὴ δόθηκε ἡ ἀνωτέρω πληροφορία (Κονόμος, *Ἐκκλησιαστικά*, σσ. 127 σημ. 1, 128-129) καὶ ἄλλου πάλι ὅτι ὁ κώδικας βρισκόταν προσεισμικὰ στὴ Μητρόπολι Ζακύνθου (Ἅγιο Νικόλαο τῶν Ξένων) καὶ ὅτι «ἔκαμε κι αὐτὸς φύλλα φτερά μυστηριωδῶς, πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισμούς τοῦ Αὐγούστου 1953. Εἶναι ἄγνωστο ἂν σώζεται σήμερα» (Κονόμος, *Ζακύνθος*, σ. 48 σημ. 5). Ὁ Ζῶης ἀντλησε τίς πληροφορίες ἀπὸ τὸ κατάστιχο τοῦ Μαρτελάου καὶ ἀπὸ τὰ πρακτικά τοῦ Συμβουλίου «Atti di Consiglio di Zante 1594-1600, σ. 3». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο βιβλίον τῶν Πρακτικῶν ἀπὸ αὐτὸ πού παρουσιάζουμε στὴν ἐργασία.

ριζόταν και τά εισοδήματά της, όπως προκύπτει από τή νοταριακή πράξη τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1594, και πιθανόν μετά από τόν θάνατο ἐκείνου οἱ ἐπίτροποι ὄρισαν ἰσόβιο ἐφημέριο τόν Λαυρέντιο Μπέργαμο πρωτοπαπά Ζακύνθου³⁷⁶. Κατά τόν Ζώη, τό μοναστήρι τῶν Ἑλληνίδων μοναζουσῶν κτίστηκε ἀπό τήν Κοινότητα δίπλα στήν ἐκκλησία, σέ θέση κατεδαφισμένης οἰκίας πού ἀνῆκε στόν Δομήνικο Μπιάνκο, τήν ὁποία ἔλαβαν μέ πράξη ἐδαφονομίου πού συντάχθηκε στίς 16 Σεπτεμβρίου 1603³⁷⁷. Σύμφωνα ὁμως μέ ἄλλες ἀρχειακές πληροφορίες, τό μοναστήρι δέν εἶχε ἰδρυθεῖ τό ἔτος 1607 καί ἡ λειτουργία του δέν εἶχε ἐπιτευχθεῖ οὔτε τό 1638, ὅταν ὁ Προνοητής Francesco Marcello κατήγγειλε τήν ἀθέτηση τῆς ρήτηρας τῆς παραχώρησης τοῦ ναοῦ στήν Κοινότητα³⁷⁸. Ἀπό πληροφορίες, πού μετέφερε στήν ἐκθεσή του ὁ βενετός διοικητής, γνωρίζουμε ὅτι τό 1638 τά ἔσοδα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προδρόμου ὑπερέβαιναν τά 200 δουκάτα, ἡ Κοινότητα ἐξέλεγε κάθε δύο χρόνια ἕναν ἐφημέριο καθώς ἐπίσης καί τούς ἐπιτρόπους, οἱ ὁποῖοι ὁμως οἰκειοποιούνταν τά ἔσοδα τοῦ ναοῦ καί δέν ἀπολογούνταν σέ κανέναν. Ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν διαχειριστικῶν βιβλίων προέκυψε ὅτι, ἕως τίς 9 Μαρτίου 1638, τό ποσό τοῦ χρέους πρὸς τήν ἐκκλησία ἀπό διάφορους ὀφειλέτες ἀνερχόταν σέ 4.874 δουκάτα καί 4 ἄσπρα. Στόν κατάλογο τῶν ὀφειλετῶν συμπεριλαμβάνονταν οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ πού εἶχαν ὑπηρετήσει πολλές δεκαετίες νωρίτερα (ἀναφέρονται χρεή ἀπό τό ἔτος 1603), ἱερεῖς, ἐνοικιαστές κληροδοτημάτων καί ἀκινήτων τοῦ ναοῦ, καταπατητές τῆς περιουσίας του, τεχνίτες (ἀναφέρεται ὁ mastro Antonio Borin pittor) οἱ ὁποῖοι ἐργάστηκαν στόν ναό³⁷⁹.

376. Κατραμῆς, *Ἀνάλεκτα*, σ. 118. Γιά τούς πρωτοπαπάδες βλ. Ζώης, *Λεξικόν*, σσ. 87, 320 λήμμα Βεργάμου καί Κοτρονά ἀντίστοιχα. Γιά τό ἀξίωμα τοῦ πρωτοπαπᾶ στή Ζάκυνθο, βλ. Σπ. Καρύδης, «Ἡ ἐκλογή τοῦ πρωτοπαπᾶ Ζακύνθου καί τό ζήτημα τῆς ἐπισκοπῆς Κυθήρων κατά τήν περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 349-357. Γιά τή θέση τῶν ἐπιτρόπων, βλ. καί ὅσα γράφει ὁ Baltassar Remondini στήν Ἱστορία τῆς Ζακύνθου, σέ μετάφραση Νικολάου Σέρρα (ASV, Miscellanea Codici, Serie II, Diversi 42 (Misc. Codd. 812), φ.χ.ά.).

377. Ζώης, *Μοναί*, σσ. 47-48. Ὁ ἴδιος, *Ζάκυνθος*, σσ. 150, 160, 317. Βλ. καί Κονόμος, *Ἐκκλησίες*, σ. 63.

378. Τό 1607 σέ γνωμοδοτικό κείμενο τοῦ Zuanne Bembo σχετικά μέ αἰτήματα τῆς Κοινότητας γίνεται λόγος γιά «costruzione del monasterio de monache che si ha da fare in San Zuanne Battista» καί «per la erretion del monasterio delle monache di San Giovanni Battista situato in quel castello» (ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 31, φ. 197rv καί filza 12 ἀναφορά τοῦ Προνοητῆ Francesco Marcello μέ ἡμερομηνία 18 Μαρτίου 1638). Βλ. καί Μέρτζιος, «Μαλαξός», σσ. 81-82.

379. Τά ὀνόματα ὄλων τῶν ὀφειλετῶν καί τῶν ὀφειλόμενων ποσῶν περιλαμβάνονται σέ τέσσερα φύλλα, χ.ά., μέ τόν τίτλο: *1638 9 marzo Estratto de debitori della chiesa de San*

Τά δύο ζητήματα πού παρουσιάσαμε άνωτέρω μποροῦν νά άφορμῶνται άπό ὑποθέσεις ὅπου Ζακύνθιες γυναῖκες ἐμπλέκονται ἐκούσια ἢ ἀκούσια, ὑποψιαζόμαστε ὅμως ὅτι καί τά δύο συνδέονταν ἀποκλειστικά μέ τήν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῆς κυρίαρχης ομάδας τοῦ Συμβουλίου, ἄν δέν γίνονταν ὁ «δούρειος ἵππος» γιά τήν ἄλωση τῆς ἀντίπαλης ομάδας καί τή διηνεκή ἐπικράτηση τῶν ὑπερεχόντων. Δυστυχῶς, ἔχοντας μόνο τό κείμενο τῶν Πρακτικῶν δέν μποροῦμε νά ἐπιβεβαιώσουμε τόν βαθμό εἰλικρίνειας τοῦ Συμβουλίου ὅταν ἀποφαινόταν, μέ ὕφος περιήλυπο, ὅτι οἱ ψευδομαρτυρίες στίς περιπτώσεις διεκδίκησης ἐπιστροφῆς τῆς προίκας γίνονταν ἢ αἰτία γιά νά ἀφανιστοῦν οἱ περιουσίες τῶν βενετῶν ὑπηκόων. Θά θέλαμε νά εἶχαμε στή διάθεσή μας τά κείμενα τῶν δικαστικῶν διεκδικήσεων, ὄχι τόσο γιά τήν τεκμηρίωση τῶν προικοσύμφωνων ἢ τῶν λειψοπροικίων ἀλλά προπάντων γιά τή γνώση τῶν ὀνομάτων τῶν ἐμπλεκόμενων μερῶν. Ὑποψιαζόμαστε ὅτι οἱ περιπτώσεις τῆς χηρείας ἢ καί διαλύσεως τοῦ γάμου λόγω ὑπαιτιότητας τοῦ συζύγου, γίνονταν οἱ ἀφορμές γιά τήν ἀναξωπύρωση οἰκογενειακῶν ἐρίδων καί εὐκαιρίες γιά τήν οἰκονομική ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων³⁸⁰. Ἡ παραχώρηση πάλι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προδρομοῦ στό Κάστρο, μέ τό σκεπτικό νά γίνει «un monasterio di monache per uso di quelle figliole che volessero monacare», ὅπως ἔγραφε ὁ Francesco Marcello, ἐξυπηρετοῦσε ἀσφαλῶς τά συμφέροντα τῶν ἀρρένων μελῶν τῶν εὐπορῶν οἰκογενειῶν, τά ὅποια περιχαρᾶκόνονταν τήν ἴδια χρονική στιγμή καί σέ ἄλλες βενετικές κτήσεις³⁸¹ ἀλλά καί συμφέροντα νομῆς τῶν εἰσοδημάτων τοῦ ναοῦ, ἀπό ἐξέχοντα μέλη τῆς Κοινότητας, καθὼς τά εἰσοδήματα δέν ἦταν εὐκαταφρόνητα ἀφοῦ συμπεριελάμβαναν κληροδοτήματα, ἀμπέλια, σταφιδοκαλλιέργειες,

---

Giovanni Battista, εἰς ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, συνημμένα στήν ἀναφορά τοῦ Προνοητῆ Francesco Marcello, μέ ἡμερομηνία 18 Μαρτίου 1638.

380. Ἀπό τή μελέτη τῶν γνωστῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι ἀνάμεσα σέ οἰκογένειες πού ἀνήκαν σέ διαφορετικές ομάδες ἢ σύναψη γάμου δέν ἀποφευγόταν πάντοτε. Αὐτό συνέβαινε ἴσως σέ πολυμελεῖς οἰκογένειες, ὅπως ἐκείνη τῶν Σιγούρων, γιά τήν ὁποία μαρτυρεῖται ἐπιγαμία μέ τήν οἰκογένεια Δε Φραντσέσκη ἢ ὁποία σέ κάποια χρονική στιγμή ἀνῆκε σέ ἀντίθετη συμμαχική παρατάξη. Δέν γνωρίζουμε πόσα ἀπό τά μέλη τοῦ Συμβουλίου εἶχαν συμφέρον ἀπό τήν ἰκανοποίηση τοῦ ἀνωτέρω αἰτήματος, μᾶλλον ὅμως ἕνας ἀπό τούς ἐνδιαφερόμενους τότε ἦταν καί ὁ Στάθης Βλαστός σέ διαφορά πού εἶχε μέ τόν Ἰάκωβο Βούλγαρη, ὅπως προκύπτει ἀπό σημεῖωμα πού ἔπεται τοῦ ἀντιγράφου τῆς διάταξης τοῦ 1565 (ASV, Senato, Mar, filza 113).

381. Τό ἴδιο ζήτημα, δηλαδή «del metter monache le figliuole de suoi cittadini, et tener in custodia nelli monasterii quelle da marito» ἀπασχολοῦσε τό 1591 καί τήν πόλη τῆς Πάδοβας στή βενετική Terraferma (ASV, Senato, Deliberazioni Roma Ordinaria (Secreta), registro 8, φφ. 115 (95)v-116 (96)r, μέ ἡμερομηνία 23 Μαρτίου 1591).

έλιές και ἀκίνητα, ὅπως περιγράφονται στό συμβόλαιο παραχώρησης τοῦ ναοῦ ἀπό τόν Μαλαξό στήν Κοινότητα τό 1594 καί ὅπως προκύπτει ἀπό τόν κατάλογο τῶν ὀφειλετῶν τοῦ 1638³⁸².

iii. Ἑβραῖοι

Οἱ Ἑβραῖοι ἐγκαταστάθηκαν στή Ζάκυνθο στό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα. Στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα (1527) στό νησί ὑπῆρχαν 47 οἰκογένειες ἢ 204 ἄτομα, τά ὁποῖα κατοικοῦσαν σέ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης³⁸³ ἐνῶ τό ἔτος 1555 καταγράφηκαν 29-30 οἰκογένειες ἢ 140 περίπου ἄτομα³⁸⁴. Ὁ Ἰταλοεβραῖος Elia de Pesaro, τό 1563, ἀναφέρει 20 οἰκογένειες στήν ἐβραϊκή κοινότητα τῆς Ζακύνθου³⁸⁵. Τό πρῶτο μισό τοῦ 17ου αἰώνα ὁ ἐβραϊκός πληθυσμός παρουσίασε μία μικρή αὔξηση καί ὁ ἀριθμός τῶν οἰκογενειῶν ὑπολογιζόταν σέ 60 περίπου³⁸⁶. Ἀπό τό ἔτος 1550 λειτουργοῦσε, σύμφωνα μέ πληροφορίες, ἡ Συναγωγή (Sinagoga de Ebrei), ἡ θέση τῆς ὁποίας προσδιορίζεται ἀκριβῶς σέ κείμενο τοῦ 1588 στήν παραλία, στή συνοικία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου³⁸⁷. Ὁ de Pesaro, πού ἀναφέραμε, περιέγραψε τό 1563 μία ἄδεια καί ἐγκαταλειμμένη Συναγωγή ἡ ὁποία δέν συνάθροιζε στόν χώρο της τοὺς ὁμοθρήσκους του, παρασυρμένους ἀπό τή βιωτή τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν τοὺς ὁποίους, κατά τή γνώμη του, μιμοῦνταν³⁸⁸. Τήν παρουσία Ἑβραίων στό νησί κατέγραψε στό κείμενό του τό 1586 καί ὁ περιηγητής Jean Zuallart³⁸⁹.

Στή Ζάκυνθο οἱ Ἑβραῖοι προτιμοῦσαν τόν Αἰγιαλό ὡς τόπο κατοικίας

382. Ἀνάμεσα στοὺς ὀφειλέτες τό 1638 ἀναφέρονται οἱ Diacinto Boneto, Bortolo Galandro, Alessandro Lascari, Zuanne Balsamo, Nicolò Mandricari, Piero Martelao, Domenico Mormori, Giacomo Crissoplevri, Marco di Franceschi, Zuanne Rucani, Zuanne Gavrilopulo, Zuanne Negro, ὅλοι μέλη τοῦ Συμβουλίου.

383. Sathas, *Documents*, τ. 6, σ. 264. Δε Βιάζης, «Ἑβραϊκή κοινότης», σ. 631. Ζώης, *Ζάκυνθος*, σσ. 371-373. Κωνσταντίνης, «Ἱστορία», σ. 565.

384. Grimani, *Relazioni*, σ. 8. Δε Βιάζης, «Ἑβραϊκή κοινότης», σ. 631 (παραπέμπει στό Libro Ordini πού φυλασσόταν στό Ἀρχιεπισκοπικό).

385. Βιγγοπούλου, «Μαρτυρίες», σ. 90.

386. ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, ἔκθεση τοῦ Προνοητῆ Francesco Marcello, μέ ἡμερομηνία 2 Ἀπριλίου 1638. Στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα ὁ ἀριθμός τῶν Ἑβραίων ἐμφανίζεται ἀρκετά ὑψηλός (1.000) καί στό νησί καταγράφονται τρεῖς συναγωγές (Coronelli, *Memorie*, φ. 59r).

387. ASV, Quarantia criminal, busta 103, fascicolo 73, φ. 88r. Ἐναν αἰώνα ἀργότερα, τό ἔτος 1664, στή Συναγωγή ἀπαντᾶ καί δάσκαλος γιά τή διδασκαλία τῆς ἐβραϊκῆς γλώσσας (Pojago, *Leggi*, τ. 2, σσ. 337-338).

388. Βιγγοπούλου, «Μαρτυρίες», σ. 90.

389. Βιγγοπούλου, «Μαρτυρίες», σσ. 91-92.

καί στην περιοχή εκείνη υπήρχαν σπίτια Έβραίων δίπλα στα σπίτια των χριστιανών³⁹⁰. Ο συγχρωτισμός αυτός των Έβραίων εμπόρων με τους χριστιανούς κατοίκους στον Αϊγιαλό της πόλης δημιούργησε προβλήματα και παρεξηγήσεις από την πλευρά των χριστιανών. Η Κοινότητα στην πρεσβεία του 1553 κατήγγειλε στη Βενετία τις δυσάρεστες συνέπειες από την προσέγγιση των δύο πληθυσμικών ομάδων, κατηγορώντας τους Έβραίους για ήθικες παραβάσεις, ασέβεια προς τους χριστιανικούς ναούς, απληστία και έμμετάλλευση στις συναλλαγές τους. Για τους ανωτέρω λόγους η Κοινότητα ζήτησε από τη Βενετία τη φυσική απομάκρυνση των Έβραίων από τις κατοικίες των χριστιανών καθώς και τη διακοπή κάθε εμπορικής δοσοληψίας με τους κατοίκους της υπαίθρου³⁹¹. Το αίτημα της Κοινότητας ικανοποιήθηκε με το διάταγμα του Δόγη Marc'Antonio Trevisan στις 11 Ιανουαρίου 1553/1554, το οποίο όριζε ότι οι Έβραίοι δεν έπρεπε να συγχρωτίζονται με τους χριστιανούς, αλλά η διαταγή δεν εκτελέστηκε³⁹², και έως το τέλος του 17ου αιώνα, τουλάχιστον, υπάρχουν μαρτυρίες για τον συγχρωτισμό Έβραίων και χριστιανών, με τρόπο προκλητικό ή καλύτερα σκανδαλώδη για τους καθολικούς Βενετούς³⁹³. Στο ανωτέρω διάταγμα υπήρχε διάταξη που επέτρεπε στους Έβραίους να αγοράζουν σιτάρι και κρασί μόνο για τις οικογένειές τους και όχι για αποθήκευση και εμπόριο³⁹⁴. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1554 το Κολλέγιο τροποποιώντας την προηγούμενη απόφαση πρόσθεσε και άλλα προϊόντα (βαμβάκι, σταφίδες, λάδι, τυρί) στα ανωτέρω που είχε όρισει και απαγόρευσε στους Έβραίους το προστύχι, καθορίζοντας τις ασφαλιστικές δικλείδες για την προστασία των χωρικών. Τις υπερβολικές απαιτήσεις των Έβραίων στους τόκους των χρημάτων που δάνειζαν, και οι οποίοι έφταναν το 24%, έπεδίωξε να περιορίσει η Κοινότητα με το τέταρτο

390. Δε Βιάζης, «Έβραϊκή κοινότητα», σ. 629. Δίπλα στο σπίτι του Όκταβιανού Βολτέρα, στον Αϊγιαλό, υπήρχε το σπίτι της χήρας Παντόγαλου με το ίδιο επίθετο είναι γνωστός Έβραϊος ραββίνος (Ζώης, *Λεξικόν*, σ. 512). Σέ νοταριακή πράξη της 5ης Ιουλίου 1613 αναφέρεται στον Γιαλό της Ζακύνθου ο «οἶκος» του Μιχαήλ του Κοππίου (ANK, Ένετική Διοίκηση, φάκελος 133, υποφάκελος 5, φ. 11rv (άρ. 12)).

391. Οι κατηγορίες κατά των Έβραίων και το αίτημα για ἐγκατάστασή τους μακριά από τις χριστιανικές κατοικίες και ἐκκλησίες είχαν ἀκουστεί νωρίτερα και στην Κέρκυρα (Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σσ. 107-111).

392. Βλ. και Δε Βιάζης, «Έβραϊκή κοινότητα», σ. 628.

393. Στο έργο του Coronelli, που δημοσιεύτηκε το 1687, διαβάζουμε για τη συμβίωση των δύο θρησκευτικών ομάδων και ακόμα για το γεγονός ότι οι Έβραίοι ἀναδέχονταν τους χριστιανούς («compadri de christiani») και ότι μετείχαν στις θρησκευτικές τελετές εκείνων (Coronelli, *Memorie*, φ. 60r).

394. Sathas, *Documents*, τ. 5, σ. 112. Κωνσταντίνης, «Ιστορία», σ. 565.

αίτημα της προεβείας του 1557³⁹⁵. Κάτω από τον λεκτικό μανδύα του αίτηματος διακρίνεται ο φόβος για την επιβολή των Έβραίων, τον άνεξέλεγκτο πλουτισμό τους και την οικονομική έξαθλίωση των Ζακυνθινών. Σύμφωνα με την αναφορά του Francesco Grimani τό έτος 1559, η Διοίκηση Ζακύνθου όρισε τέσσερις συμβολαιογράφους οι όποιοι θά συνέτασσαν τά συμβόλαια μεταξύ των Έβραίων και των δανειοληπτών τους³⁹⁶. Τό 1586 μέ διάταγμα του Προνοητή Francesco Giustinian ρυθμίστηκαν διάφορα θέματα πού άφοροϋσαν τον δανεισμό από τους Έβραίους και όρίστηκε η έκλογή ενός έλεγκτη-γραμματέα, ό όποιος θά κατέγραφε τίς δοσοληψίες των Ζακυνθινών μέ τους Έβραίους³⁹⁷. Στίς άρχές του 17ου αιώνα τό προστύχι ως ένα-σχόληση των Έβραίων δέν είχε έκλείψει και ό τόκος άνερχόταν στό 12%³⁹⁸.

Τό έμπόριο ήταν στά χέρια τους και συχνά ήταν τά ταξίδια τους έως τά μέρη της Πελοποννήσου για την προμήθεια διαφόρων ειδών³⁹⁹. Στο νησί της Ζακύνθου λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές στό έμπόριο της σταφίδας και του λαδιού, ως προμηθευτές σιτηρών και διακινητές κρέατος, ενώ άλλοι είχαν δικά τους μαγαζιά («bottege di merce»)⁴⁰⁰. Τό έτος 1588 αναφέρονται τρεις Έβραιοι έμποροι σταφίδας, πιθανόν από την ίδια οικογένεια, ό rabbi Michael, ό Isach και ό Jacobo Corpio⁴⁰¹. Σύμφωνα μέ ύπολογισμούς του Francesco Marcello, βενετού άξιωματούχου τό 1638, από τίς 60 οικογένειες πού ζούσαν στό νησί, οι 20 τρέφονταν από την προσωπική τους εργασία και δέν διέθεταν κεφάλαια, άλλες 20 έμπορεύονταν μέ κεφάλαιο έως 1.000 ρεάλια, 15 διέθεταν κεφάλαια έως 6.000 ρεάλια, 4 έως 8.000, μία διέθετε 15.000 και άλλη μία οικογένεια 25.000 ρεάλια, ενώ ένας Έβραίος, ό Michael Corpio, διέθετε κεφάλαιο 40.000 ρεάλια⁴⁰². Η Βενετία άντιμετώπιζε θετικά

395. Sathas, *Documents*, τ. 5, σσ. 116, 120-121. Καιροφύλας, «Ιστορικά σελίδες», σ. 170.

396. Grimani, *Relazioni*, σ. 8.

397. Για την έκλογή του άξιωματούχου (scontro delli Hebrei), βλ. την ένότητα: Έλεγκτής των δοσοληψιών μέ τους Έβραίους.

398. ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, έκθεση του Προνοητή Francesco Marcello, μέ ημερομηνία 2 Άπριλίου 1638.

399. Άρβανιτάκης, *Άναφορές*, σ. 83. Κωνσταντίνης, «Ιστορία», σ. 567. Για τίς έμπορικές δραστηριότητες των Έβραίων γενικά, βλ. Roth, *Ebrei*, σσ. 202-203.

400. Πρακτικά, φφ. 105ν, 106r. ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, έκθεση του Προνοητή Francesco Marcello, μέ ημερομηνία 2 Άπριλίου 1638. Πιλουμίδης, *Αιτήματα*, σ. 31 άρ. 109. Fusaro, *Una passa*, σ. 16.

401. ASV, Quarantia criminal, busta 103, fascicolo 73, φφ. 86ν-87r. Ό Ζώης (*Λεξικόν*), σ. 315, λήμμα Κοππίου) αναφέρει ότι ό Ίσαάκ Κόππιος ήταν γιός του Ίακώβ.

402. ASV, Senato (Secreta), Dispacci Rettori, Zante, filza 12, έκθεση του Προνοητή Francesco Marcello, μέ ημερομηνία 2 Άπριλίου 1638.

τούς λεβαντίνους Έβραίους εμπόρους που μετέφεραν εμπορεύματα και αγαθά στη Ζάκυνθο, «con molto beneficio delli datii», και γι' αυτό στις 29 Σεπτεμβρίου 1578 αντέδρασε επικριτικά και αύστηρά προς τή βενετική Διοίκηση του νησιού, όταν ή τελευταία επέβαλε φόρο στά μεταξωτά και μάλλινα υφάσματα, τά όποια μετέφερε στο νησί ένα καράβι τό όποιο ενώ κατευθυνόταν προς τή Γλαρέντζα προσάραξε στη Ζάκυνθο. Ή Σύγκλητος στην άνωτέρω άπόφασή της υπενθύμισε προηγούμενη άπόφαση μέ ήμερομηνία 4 Μαρτίου 1542, ευνόικη για τή διενέργεια εμπορίου άπό τούς λεβαντίνους Έβραίους, και ζήτησε τήν άπαρέκκλητη τήρησή της⁴⁰³. Τά χρήματα όμως άπό τή φορολογία τών Έβραίων δέν έπεστράφησαν όπως ήταν ή έντολή τής Συγκλήτου και ή τελευταία έπανήλθε στο ζήτημα στη συνεδρίαση τής 13ης Σεπτεμβρίου 1588. Έντολή και έπιθυμία τής Βενετίας ήταν ή έλεύθερη διακίνηση τών λεβαντίνων Έβραίων στη Ζάκυνθο και ή άτέλεια στη μεταφορά και διακίνηση τών εμπορευμάτων⁴⁰⁴. Ή θετική στάση άπέναντι στους Έβραίους έρχεται σέ αντίθεση μέ τίς εικόνες άντιεβραϊκού μένους που ύπήρχαν πριν και μετά τόν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο σέ άλλες περιοχές τής βενετικής επικράτειας⁴⁰⁵. Δέν άγνοούμε όμως τήν άλλοπρόσαλλη πολιτική τής Βενετίας άπέναντι στους Έβραίους και τόν έλεγχόμενο βενετικό άντισημιτισμό καθώς και τή συγκατάβαση τής Μητρόπολης στά αίτήματα τών Έβραίων εμπόρων μετά τό 1583⁴⁰⁶. Έναν χρόνο έξάλλου άργότερα, άπό τή Βενετία εκδόθηκε διάταγμα, μέ ήμερομηνία 27 Ίουλίου 1589, τό όποιο όριζε ότι οι Έβραίοι μποροΰσαν νά ζοΰν έλεύθερα στη Βενετία και σέ όποιαδήποτε άλλη βενετική πόλη και νά ταξιδεύουν στη θάλασσα έλεύθερα («navigar liberamente»)⁴⁰⁷.

Ή Κοινότητα έπωφελήθηκε άπό τήν παρουσία τών Έβραίων εμπόρων που προμήθευαν τό νησί μέ είδη διατροφής και προπάντων σιτηρά αλλά και άπό τήν παρουσία έμπειρων και ίκανών Έβραίων γιατρών. Ή καλή και εύρέως διαδεδομένη φήμη τών τελευταίων ώθησε τό Συμβούλιο, όπως και στις άλλες βενετοκρατούμενες έλληνικές περιοχές, νά επιλέξει γιατρούς άπό τήν έβραϊκή κοινότητα, άρχικά τόν φυσικό, δηλαδή πτυχιούχο γιατρό, rabbi

403. ASV, Senato, Mar, registro 44, φ. 40r. Για τή βενετική πολιτική έναντι τών Έβραίων εμπόρων τό 1541, βλ. Cooperman, «Venetian Policy», σ. 65.

404. ASV, Senato, Mar, registro 49, φφ. 91v-92r.

405. Τσικνάκης, «Έβραϊκή κοινότητα», σσ. 738-739.

406. Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σσ. 107-108. Πιτσάκης, «Ή γάρ άδικία», σσ. 180-183. Για τήν κατάσταση τών Έβραίων στη Βενετία στά χρόνια που μελετάμε, βλ. Cozzi, «Società veneziana», σσ. 333-349.

407. Cozzi, «Società veneziana», σ. 336.

Sabathai Cores, ό όποιος πρόσφερε τίς ύπηρεσίες του περισσότερο άπό δέκα χρόνια στους πάσχοντες, και άργότερα τούς επίσης Έβραίους Ήλία Σουράνο και Έφραΐμ Κόρρε⁴⁰⁸. Η ζακυνθινή Κοινότητα άποδείκνυε μέ τήν έπιλογή της αύτή ότι άναγνώριζε τή γνωστική έπάρκεια και άποτελεσματικότητα των Έβραίων γιατρών. Έξάλλου κάθε Έβραίος γιατρός ήταν στό περιβάλλον του νησιού, όπως και τής Μητροπόλης, «portatore di un immaginario di salubrità e di armonia fra corpo e città, corpo e natura, ne diviene un portavoce ed uno strumento non marginale», κατά τήν έκφραση του Achille Olivieri⁴⁰⁹. Στίς ύπηρεσίες των Έβραίων θά πρέπει νά προστεθεί ότι στόν τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο είχαν συμμετάσχει και μέλη τής έβραϊκής κοινότητας, τά όποια έξαιρουόνταν κατόπιν άπό τήν ύποχρέωση νά φέρουν διακριτικά σημάδια όπως οί ύπόλοιποι⁴¹⁰.

Όστόσο καμία ύπηρεσία και προσφορά των Έβραίων δέν ήταν ικανή νά έξαλείψει τήν άντιπάθεια των ντόπιων γιά τά πρόσωπά τους, νά άφοπλίσει άπό τήν καχυποψία ότι οί Έβραίοι ένημέρωναν τούς Τούρκους τής Πελοποννήσου γιά ό,τιδήποτε συνέβαινε στή Ζάκυνθο και νά χαρίσει στους Έβραίους ήρεμη διαβίωση⁴¹¹.

Στά χρόνια πού παρουσιάζουν τά Πρακτικά δέν έλειψαν και οί περιπτώσεις προσηλυτισμού, έστω συγκαλυμμένου, των Έβραίων στή χριστιανική πίστη. Στά Πρακτικά άναφέρεται τό έτος 1594 ή περίπτωση του Άβραάμ Μάτσα, ό όποιος βαπτίστηκε χριστιανός και έλαβε τό όνομα Λορέντζος, μαζί μέ τή σύζυγό του. Ό Μάτσας δέν άσκουσε κανένα βιοποριστικό έπάγγελμα και ζούσε σέ μεγάλη φτώχεια («in somma povertà»), κατά τήν έκφραση του Πρακτικού, γιά τόν λόγο αύτό του παραχωρήθηκε άπό τό Συμβούλιο ισόβια τό αξίωμα του έμπορομεσίτη. Η οικονομική του κατάσταση ύποψιάζει τόν έρευνητή γιά τήν ειλικρινή κινούσα αίτία τής μεταστροφής του στόν χριστιανισμό καθώς και γιά τά κίνητρα τής Κοινότητας

408. Περισσότερα γιά τήν έκλογή και τή θητεία των Έβραίων γιατρών, βλ. στήν ένότητα: Η ύγεια του πληθυσμού. Γιά τήν άποδοχή των Έβραίων γιατρών τήν ίδια έποχή στήν πόλη του Χάνδακα, βλ. Τσιανάκης, «Έβραϊκή κοινότητα», σσ. 733-734.

409. Olivieri, «Medico ebreo», σ. 457.

410. Roth, *Ebrei*, σ. 132.

411. Άρβανιτάκης, *Άναφορές*, σ. 88, άναφορά του Προνοητή Alvisè Minotto. Μοσχονάς, «Έβραϊκή Διασπορά», σσ. 119-120. Οί Έβραίοι έμποροι σιτηρών, πού έφοδιάζαν τό νησί σέ καιρούς σιτοδείας, άντάλλασσαν τήν ύπηρεσία τους μέ τό αίτημα γιά μία άνενόχλητη ζωή (Πλουμίδης, *Αιτήματα*, σ. 31 άρ. 109). Μέ τήν ίδια άντιπάθεια και έχθρότητα άντιμετωπίζονταν οί Έβραίοι και στίς άλλες βενετοκρατούμενες κτήσεις. Γιά τήν Κρήτη, βλ. Ντούρου, «Χάνδακας», σ. 31. Πιτσάκης, «Η γάρ άδικία». Γιά τήν άντιμετώπιση των Έβραίων στή Βενετία, βλ. πρόχειρα Cozzi-Knapton-Scarabello, *Venezia*, σσ. 64-65.

καί τή συμπεριφορά της σέ τέτοιες περιπτώσεις. Ἐξάλλου οὔτε οἱ προθέσεις τῆς τελευταίας ἦταν τελείως συγκαλυμμένες, ὅταν παρακινούσε τά μέλη τοῦ Συμβουλίου στήν ψήφιση τῆς ἀνωτέρω πρότασης, δηλώνοντας ὅτι ἡ βοήθεια πού θά ἔδιναν στόν νεοφώτιστο χριστιανό «θά ἐνδυνάμωνε τήν ἀπόφασή του καί θά παρακινούσε καί ἄλλους Ἑβραίους νά μεταστραφοῦν στή χριστιανική πίστη»⁴¹².

η. Ἐτερότητες καί ἀντιθέσεις

ι. Ἕνας ἐπίσκοπος, δύο νησιά: ἀφορμή γιά ἔριδες

Ὁ ὀρθόδοξος ἐπισκοπικός θρόνος Κεφαλληνίας-Ζακύνθου, ὁ καταργημένος μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς δυτικούς, ἐπανήλθε ὡς γνωστόν τό 1452 μέ διάταγμα τοῦ Λεονάρδου Β΄ τῶν Τόκων. Στά νησιά ἐκλεγόταν ἕνας ἐπίσκοπος, μέ ἔδρα τήν Κεφαλονιά, ὁ ὁποῖος ὑπαγόταν στή δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου⁴¹³. Ἡ Κοινότητα ζήτησε τό ἔτος 1581 τή δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς ἑνός ὀρθόδοξου ἐπισκόπου γιά τή διαποίμανση τῶν ὀρθόδοξων πιστῶν, ἀλλά δέν ἔλαβε ἀπάντησι⁴¹⁴. Ὅπως ἐξηγοῦσαν στό ὑπόμνημά τους οἱ πρέσβεις Μαρίνος Σιγοῦρος καί Ἰερώνυμος Λίταρχος, προφανῶς γιά νά διασκεδάσουν ὑποψίες, δέν ἐπρόκειτο γιά ἀπαίτηση κάρπωσης εἰσοδημάτων σέ βάρος τοῦ ἐπισκόπου Κεφαλληνίας ἀλλά γιά αἴτημα πού στόχευε στή σωτηρία τῶν ψυχῶν καί στήν παραμυθία τῶν πιστῶν⁴¹⁵.

Στίς ἐκλογές ψήφισε μόνο ὁ κλῆρος τῆς Κεφαλονιάς καί ὁ ἐπίσκοπος ἦταν τίς περισσότερες φορές Κεφαλονίτης, ὁ ὁποῖος παραγκωνίζε ἀξιους Ζακύνθιους συνυποψήφιους του. Στόν ἐπισκοπικό θρόνο μάλιστα εἶχαν ἀνέβει «ἄτομα ἀνόητα, ἀγράμματα καί ἀδύναμα νά ποιμάνουν τόν μεγάλο

412. Πρακτικά, φ. 92ν. Μία περίπτωση ἀλλαξοπιστίας ἢ καλύτερα ἐναλλαγῆς τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας στήν ὅποια ἐμπλέκεται καί ἡ θαυματουργή ἐπέμβαση τῆς Θεοτόκου, πού λατρευόταν στό μοναστήρι τῶν φραγκισκανῶν στή Ζάκυνθο, καθώς καί γιά τήν τιμωρία ὄσων «sono apparentemente cristiani ma in secreto hebrei», βλ. σέ Zorattini, *Processi*, τ. 5, σσ. 323-328. Pullan, *Jews*, σ. 224. Γιά ἄλλες περιπτώσεις, βλ. Δε Βιάζης, «Ἑβραϊκή κοινότης», σ. 733.

413. Ζώνη, *Ζάκυνθος*, σσ. 289. Κονόμος, *Ἅγιος Διονύσιος*, σσ. 41-42. Γιά τό θέμα, βλ. ἐπίσης Augliera, *Libri*, σσ. 108-109 (καί στήν ἐλληνική: Letterio Augliera, *Βιβλία πολιτική θρησκεία στήν Ἀνατολή τόν 17ο αἰώνα. Τό τυπογραφεῖο τοῦ Νικόδημου Μεταξά πρῶτου ἐκδότη ἐλληνικῶν κειμένων στήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή*, Ἀθήνα 2006, σσ. 143-144).

414. ASV, Senato, Mar, registro 45, φ. 143ν. Sathas, *Documents*, τ. 5, σ. 138.

415. ASV, Senato, Mar, filza 81, συνημμένο στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1582.

πληθυσμό τῶν δύο πόλεων» («*persone idiotte, prive totalmente di lettere, et inpotenti di governare popoli infiniti di dua città*»). Τό ζήτημα εἶχε λυπῆσει βαθύτατα τὴν Κοινότητα Ζακύνθου ἢ ὁποῖα τό ἔθεσε στό δεύτερο κεφάλαιο τῆς πρεσβείας τῆς 25ης Ἀπριλίου 1591. Στό κείμενο τῆς Κοινότητας κατηγοροῦνταν εὐθέως ὁ κλῆρος καί οἱ πολίτες τῆς Κεφαλονιάς οἱ ὁποῖοι μέ ἐμπάθεια ἀπέκλειαν Ζακυνθινούς γιά νά ἐκλέξουν συμπατριῶτες τους. Ἡ ἐκλογή τό ἔτος 1582 τοῦ νεαροῦ καί ἀπαιδέυτου, κατά τὴν κρίση τους, Κεφαλονίτη Νεόφυτου Κολοκυθᾶ καί ὁ ἀποκλεισμός τοῦ Ζακύνθιου Διονύσιου Σιγούρου καθώς καί τοῦ Κεφαλονίτη Νεκτάριου Μακροῦ ἀποτελέσαν τὴν ἀφορμὴ τῆς ἔκρηξης τῆς ὀργῆς τους. Οἱ Ζακύνθιοι δέν ἀνέφεραν ὀνομαστικά τόν ἐκλεγέντα ἐπίσκοπο, ἀρκοῦνταν νά δηλώσουν μόνο ὅτι ἦταν εἰκοσιπενταετής καί ὑπολειπόταν πολύ σέ προσόντα ἔναντι τῶν συνυποψηφίων του γιά τούς ὁποίους ἔγραφαν: «*il reverendissimo arcivescovo Don Dionisio Siguro oltre la sua nobiltà veramente specchio di bontà carità, humiltà, religione et sufficienza di queste isole, et il reverendissimo protosingelo Nectario Macri persona d'ogni buona qualità ornatisima*». Γιά τὴν παύση τῶν σκανδάλων ζητοῦσαν ἀπό τίς βενετικές Ἀρχές νά δοθεῖ ἔγκριση ὥστε στό μέλλον ἢ ἐκλογή τοῦ ἐπισκόπου νά γινόταν ἀπό ἴσο ἀριθμὸ ἐκλεκτόρων κληρικῶν καί ἀπό τὰ δύο νησιά, οἱ ὁποῖοι θά ὀρίζονταν ἀπό τίς ἀντίστοιχες τοπικές βενετικές Ἀρχές καί τούς συνδίκους τῶν νησιῶν. Ἡ ἐκλογή θά γινόταν στό μέλλον ἐναλλάξ μία φορά στή Ζάκυνθο καί μία στήν Κεφαλονιά, μέ σεβασμὸ στήν ἰσοτιμία τῶν νησιῶν ἀφοῦ καί ἡ Ζάκυνθος δέν ἦταν λιγότερο ἰκανή γιά νά φροντίζει γιά τὴν ψυχικὴ σωτηρία τῶν κατοίκων της⁴¹⁶.

Τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα σχεδόν πρόβαλε καί ὁ Προνοητῆς τοῦ νησιοῦ στό συνοδευτικὸ γνωμοδοτικὸ κείμενο, πού ὑπέβαλε στή Βενετία γιά τὰ αἰτήματα τῆς πρεσβείας. Πρότασή του ἦταν ἢ ἐκλογή νά γινόταν στήν Κεφαλονιά ἀλλά μέ ἴσα ποσοστά συμμετοχῆς τῶν δύο κλήρων Ζακύνθου καί Κεφαλονιάς καί μέ τὴ συμμετοχὴ καί τῶν συνδίκων Ζακύνθου, οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε ἔως τότε συμμετεῖχαν, μέ στόχο τὴν ὁμόνοια τῶν δύο νησιῶν⁴¹⁷.

416. Πρακτικά, φ. 47ν-48r. Πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τό δεύτερο κεφάλαιο τῆς πρεσβείας τοῦ 1591, τό σχετικὸ μέ τόν ἅγιο Διονύσιο, εἶναι γνωστὸ στους παλαιότερους μελετητές. Τό σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς πρεσβείας, σέ ἑλληνικὴ μετάφραση, δημοσίευσε πρῶτος ὁ Χιώτης καί τό κείμενο χρησιμοποίησαν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν ὁμως διαφορετικές καί λανθασμένες ἡμερομηνίες γιά τό διάταγμα τοῦ Δόγη Pasquale Cicogna (Χιώτης, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. 6, σσ. 123-124. Κατραμῆς, *Ἀνάλεκτα*, σσ. 281-282. Ζώης, *Ἅγιος Διονύσιος*, σ. 27. Ὁ ἴδιος, *Ἅγιος Διονύσιος ὁ ἐκ Ζακύνθου*, σσ. 35-37. Κονόμος, *Ἅγιος Διονύσιος*, σσ. 44, 104-105).

417. ASV, Senato, Mar, filza 113, κείμενο τοῦ Προνοητῆ Bortolo Paruta καί τῶν

Τό άνωτέρω αίτημα τής πρεσβείας παραπέμφθηκε μαζί με άλλα στο Κολλέγιο, τό όποιο έκρινε ότι γνώστες τοῦ θέματος ήταν οί δύο τελευταίοι ύπηρετήσαντες ως Προνοητές στην Κεφαλονιά και παρέπεμψε τό θέμα σέ εκείνους⁴¹⁸. Οί Προνοητές Κεφαλονιάς, Anzolo Bassadonna και Alessandro Zorzi, στά γνωμοδοτικά σημειώματα πού συνέταξαν σχετικά με τόν τρόπο έκλογής τοῦ επισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, όμόφωνα και οί δύο έκριναν ότι οί Ζακυνθinoί δέν έπρεπε νά προβοῦν σέ καμία άλλαγή στον τρόπο έκλογής επισκόπου χωρίς νά έχουν ενημερωθεί νωρίτερα οί Κεφαλονίτες, με τό έπιχείρημα ότι οί τελευταίοι είχαν τό αποκλειστικό δικαίωμα (privilegio) έκλογής επισκόπου, άν και ό Bassadonna παραδεχόταν ότι γενικά οί άνθρωποι εκτιμοῦν περισσότερο τούς δικούς τους παρά τούς ξένους ιερωμένους⁴¹⁹. Τελικά ή απάντηση στο αίτημα τής Κοινότητας Ζακύνθου δόθηκε στις 18 Νοεμβρίου 1591 από τό Κολλέγιο αλλά ήταν άρνητική. Τό Κολλέγιο δεσμευόταν νά γράψει στον διοικητή τής Κεφαλονιάς ώστε νά τηρηθεί ή προγενέστερη διάταξη τής Συγκλήτου πού ρύθμιζε τό ζήτημα τής έκλογής επισκόπου⁴²⁰ ενώ στις έκλογές τοῦ 1591 εκλέχτηκε πάλι Κεφαλονίτης, ό Νικόδημος Α΄ Μεταξάς⁴²¹.

ii. Μία θεησκεία, δύο δόγματα: ή συμβίωση

Στή Ζάκυνθο τό έτος 1581, σύμφωνα με δήλωση τοῦ Συμβουλίου, τά δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ τής πόλης και όλοι οί χριστιανοί τών χωριών άνήκαν στο όρθόδοξο δόγμα⁴²². Στο νησί, όπως και στις άλλες βενετικές κτήσεις, ή εκκλησιαστική πολιτική τής Βενετίας ήταν πολιτική καταλλαγής, συμφι-

---

συμβούλων του με ήμερομηνία 28 Μαΐου 1591, συνημμένο στην άπόφαση τής 14ης Σεπτεμβρίου 1591.

418. ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένο στην άπόφαση τής 14ης Σεπτεμβρίου 1591.

419. ASV, Senato, Mar, γνωμοδότηση τοῦ Anzolo Bassadonna με ήμερομηνία 30 Οκτωβρίου 1591 και τοῦ Alessandro Zorzi χωρίς ήμερομηνία, συνημμένα στην άπόφαση τής Συγκλήτου με ήμερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1591.

420. Η άπόφαση τοῦ Κολλεγίου έχει ως έξής: «Che sopra il secondo capitolo siano licentiati, promettendo noi di scriver in buona forma al Rettor nostro della Ceffalonia, perche faccia osservare quanto fu gia deliberato dalla S. N. in proposito della elettion del vescovo di quella città» (ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένο στην άπόφαση τής 14ης Σεπτεμβρίου 1591).

421. Τοιτσέλης, *Σύμμικτα*, σσ. 95-96.

422. Για μειοψηφία Ίταλῶν κάνει λόγο στην αναφορά του και ό Προνοητής Zuanne Antonio Veniero τό 1584 (Αρβανιτάκης, *Αναφορές*, σ. 109).

λιωτική, και οι σχέσεις τών πληθυσμών τών δύο δογμάτων γενικά ξεπερνούσαν τις εντάσεις αλλά δεν τις απέφευγαν πάντοτε.

Η παπική διπλωματία έπεδίωξε σθεναρά μετά τή σύνοδο του Trento (1545-1563) νά εφαρμοστούν οι κανόνες τής συνόδου και στις έλληνικές βενετικές κτήσεις αλλά οι προσπάθειες πού κατέβαλε (και ειδικά τό χρονικό διάστημα 1567-1597) αποδείχθηκαν μάταιες χάρη στους διπλωματικούς έλιγμούς τής Βενετίας⁴²³.

Τά χρόνια πού παρουσιάζουν τά Πρακτικά οι πληθυσμοί τών δύο δογμάτων είχαν ταραχθεί από τή διόρθωση του Ιουλιανού ημερολογίου από τον Πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ τό έτος 1582. Η εφαρμογή του νέου λειτουργικού και πολιτικού ημερολογίου στις βενετοκρατούμενες έλληνικές περιοχές ήταν μία ακόμα προσπάθεια τής Καθολικής Έκκλησίας νά αλλάξει τό εκκλησιαστικό καθεστώς πού απολάμβαναν οι βενετοί όρθόδοξοι ύπήκοοι, οι μόνοι πού δεν είχαν συμμορφωθεί στις έπιταγές τής τριδεντινής Συνόδου⁴²⁴. Παρά τήν αντίδραση του Πατριαρχείου τής Κωνσταντινούπολης και τό άδιέξοδο τών διαπραγματεύσεων του Πάπα Γρηγορίου ΙΓ΄ μέ τον Πατριάρχη Ίερεμία Β΄⁴²⁵, οι όποιες είχαν άνατεθεί από τον πρώτο σέ φιλοκαθολικούς Έλληνες, από τους όποιους ό ένας ήταν ό Ζακύνθιος Ιωάννης Μποναφές⁴²⁶, και παρά τό γεγονός ότι η Βενετία δεν διαμήνυσε μέ κανέναν τρόπο στις κτήσεις της τήν εφαρμογή τής μεταρρύθμισης του ημερολογίου⁴²⁷, τό νέο ημερολόγιο δημοσιεύτηκε στη Ζάκυνθο από τον λατίνο επίσκοπο. Τήν κατάσταση πού δημιουργήθηκε στό νησί μέ τήν εισαγωγή του νέου ημερο-

423. Peri, «Resistenza», σ. 602. Για τή βενετική συμμετοχή στη τριδεντινή σύνοδο, βλ. Cozzi-Knapton-Scarabello, *Venezia*, σσ. 38-39.

424. Peri, «Resistenza», σ. 615. Για τήν αλλαγή του ημερολογίου, *ό.π.*, σσ. 612-615.

425. Για τό ζήτημα του γρηγοριανού ημερολογίου και για τις επαφές ανάμεσα σέ Ρώμη και Κωνσταντινούπολη, βλ. Χρυσ. Παπαδόπουλος, «Επί τών σχέσεων τών όρθόδοξων προς τους έτεροδόξους κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα», *Θεολογία* 3 (1925), 260-264 και ειδικά Peri, *Due date*, σσ. 23-79.

426. Για τον Ιωάννη Μποναφέ, βλ. Παναγιωτοπούλου, «Μποναφές», όπου και η έως τότε βιβλιογραφία. Ο δεύτερος άπεσταλμένος στό Πατριαρχείο ήταν ό Μιχαήλ Έπαρχος, γιός του γνωστού λογίου Άντωνίου, βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ό Έπαρχος. Ένας Κερκυραϊός ούμανιστής του ΙΣΤ΄ αιώνα*, Άθήνα 1978, σσ. 82-85. Για τήν άποστολή του Έπαρχου και του Μποναφέ στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Peri, *Due date*, σσ. 42-56.

427. Αντίθετα μάλιστα, η Βενετία προβλέποντας τήν έπερχόμενη αναστάτωση στις κτήσεις της έγραψε στην τοπική Διοίκηση τής Κέρκυρας νά μήν προβεί σέ καμία καινοτομία αλλά νά τηρείται τό παλαιό ημερολόγιο (Γιορπανλής, «Φιλορθόδοξη πολιτική», σ. 307 έγγραφο Β΄, στ. 2-8).

λογίου από τον λατίνο επίσκοπο, ο οποίος ήταν τότε ο Paolo del Grasso⁴²⁸, περιγράφει στο κείμενο της αναφοράς του τό 1584 ο Προνοητής Zuanne Antonio Veniero. Σύμφωνα με τον Προνοητή, προκλήθηκαν αντιδράσεις («disordini infiniti»), ο λατίνο ιεράρχης δέν προσπάθησε νά πείσει πρώτα τους ορθόδοξους γιά τήν τήρηση του ήμερολογίου και εκείνοι δέν συμμορφώθηκαν στήν πολιτική των κοινών έορτασιών αλλά τιμούσαν τίς δικές τους γιορτές μέ μεγαλοπρεπείς τελετές και μεγάλους πανηγυρισμούς, ενώ μιλούσαν άπρεπα και γιά τον Πάπα. Ο βενετός πολιτικός διοικητής άποστασιοποιήθηκε από τήν ένέργεια του έκκλησιαστικού άρχηγού, τονίζοντας ότι προσπάθησε νά άποτρέψει τον λατίνο επίσκοπο επειδή προέβλεπε τήν αντίδραση, και μετά από τήν δημοσίευση δέν έκρυψε τήν «άπάθειά» του γιά τή δημιουργηθείσα κατάσταση⁴²⁹.

Ανάλογες αντιδράσεις προκλήθηκαν και στά άλλα νησιά, στήν Κέρκυρα και στήν Κεφαλονιά. Η Κέρκυρα μάλιστα ένέταξε τό θέμα στήν πρεσβεία του έτους 1587, πού απέστειλε στή Βενετία μέ τον Νικόλαο Καρτάνο, γιά νά παρουσιάσει τό πρόβλημα και νά ζητήσει τή λύση του τάχιστα⁴³⁰. Η Σύγκλητος, στις 24 Φεβρουαρίου 1588, έδωσε έντολή στον πρεσβευτή της στή Ρώμη νά κοινοποιήσει τό πρόβλημα των ταραχών της Κέρκυρας στον Πάπα και νά ζητήσει διάταξη άπαλλακτική της ύποχρέωσης έφαρμογής του νέου ήμερολογίου. Τελικά, μετά από τήν παρότρυνση της Βενετίας, ο Πάπας τό καλοκαίρι του 1588 έδωσε τήν άδεια νά παραμείνει τό παλαιό ήμερολόγιο στά νησιά της Κέρκυρας, Κεφαλονιάς και Ζακύνθου⁴³¹. Κατόπιν τούτου ο λατινιεπίσκοπος της Κέρκυρας, Giovanni Balbi, έξέδωσε άπόφαση, μέ ήμερομηνία 8 Σεπτεμβρίου 1588, μέ τήν όποία έπιβλήθηκε στους λατίλους της Ανατολής ο κοινός έορτασμός του Πάσχα και των άλλων έορτών μαζί μέ τους ορθόδοξους και σύμφωνα μέ τό ίουλιανό ήμερολόγιο⁴³².

Η δήλωση του ήμερολογιακού συστήματος σέ νοταριακό κατάστιχο, σέ πράξη της 3ης Δεκεμβρίου 1583, και στά Πρακτικά της Κοινότητας, τήν 1η

428. Πεντόγαλος, «Επίσκοποι», σσ. 160-161.

429. Άρβανιτάκης, *Αναφορές*, σσ. 109-110. Τό σχετικό άπόσπασμα από τήν αναφορά του Veniero, σέ έλεύθερη άπόδοση στα έλληνικά, παρέθεσε ο Χιώτης (*Απομνημονεύματα*, τ. 6, σσ. 59-60) και από εκείνον άντέγραψε ο Καιροφύλας (*Επτάνησος*, σ. 234).

430. Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σσ. 94-96, 347-348. Τήν αντίδραση των κατοίκων της Κεφαλονιάς περιγράφει στήν αναφορά του ο Προνοητής του νησιού Gerolamo Tiepolo (Χιώτης, *Απομνημονεύματα*, τ. 6, σ. 60).

431. Τσιρπανλής, «Φιλορθόδοξη πολιτική», σσ. 300, 306-309. Βλ. και V. Peri, *Orientalis Varietas. Roma e le Chiese d' Oriente-Storia e Diritto canonico*, Roma 1994, σ. 109 σημ. 94.

432. Τσίτσας, *Θεσμοί*, σ. 37. Augliera, *Libri*, σ. 105.

Νοεμβρίου 1587 και στις 28 Αυγούστου 1588, ως «more gregoriano», αποδεικνύει ότι τό γρηγοριανό ημερολόγιο εφαρμόστηκε στη Ζάκυνθο στά πρώτα χρόνια μετά τήν έπιβολή του. Αντίθετα, ή δήλωση «more vetero» στό πρακτικό τής συνέλευσης του Συμβουλίου τής 19ης Οκτωβρίου 1588 δηλώνει ότι τό Ιουλιανό ημερολόγιο επανήλθε σέ κάθε δραστηριότητα και όχι μόνο γιά τόν έορτασμό του Πάσχα και των άλλων θρησκευτικών έορτών⁴³³.

Η άριθμητική ύπεροχή των όρθόδοξων και ή μετριοπάθεια τής Βενετίας σέ θέματα έκκλησιαστικά απέτρεψαν λοιπόν τήν κυριαρχία τής λατινικής Έκκλησίας στό θέμα του ημερολογίου. Η ζωή όμως των δύο χριστιανικών ομάδων, λατίνων και όρθόδοξων, δέν ήταν και στά έπόμενα χρόνια άνεφελή και ειρηνική. Σύμφωνα μέ τή γνώμη των πολιτών που έκλέγονταν στό Συμβούλιο, τά δύο δόγματα ζούσαν στη Ζάκυνθο ειρηνικά, χωρίς διακρίσεις και έμιονές, αλλά μέ άγάπη και κατανόηση ώστε και γάμους συνήπταν μεταξύ τους χωρίς τούς περιορισμούς που απέρεαν από τά δόγματα. Στά χρόνια όμως του λατίνου έπισκόπου Domenico Carli (1589-1595)⁴³⁴, τίς ικανότητες και τίς άρετές του όποίου έκθειάζαν Ζακύνθιοι και Βενετοί άξιωματούχοι⁴³⁵, ένα διάταγμα (breve), που έκπορεύτηκε από εκείνον, τάραξε τήν κατάσταση και σύμφωνα πάλι μέ τούς εκπροσώπους τής Κοινότητας, διαχώρισε τούς λατίνους από τούς όρθόδοξους, δημιούργησε ταραχή και σκάνδαλα. Η Κοινότητα συμπεριέλαβε τόν προβληματισμό της γιά τήν κρίση στις σχέσεις των δύο δογμάτων στα κεφάλαια τής προσειάς του 1591. Μέ τό ένατο κεφάλαιο τής προσειάς ζήτησε τήν παρέμβαση τής Γαλινοτάτης στό λεπτό ζήτημα του έπισκοπικού διατάγματος, μέ τήν ανάκλησή του και τήν επαναφορά στό καθεστώς ίσορροπίας και ειρηνικής συμβίωσης που είχαν καλλιεργήσει οι προγενέστεροι λατίνοι έπίσκοποι⁴³⁶. Τό κείμενο

433. ASV, Quarantia criminal, busta 103, fascicolo 73, φφ. 101v-102v, αντίγραφο πράξης νοταρίου Ίάκωβου Γαβριηλόπουλου. Πρακτικά, φφ. 1r, 10v, 13r.

434. Ο λατίνος έπίσκοπος άνήκε στό τάγμα των φραγκισκανών μοναχών, minori osservanti, και ποίμανε τήν έπισκοπή Κεφαλληνίας-Ζακύνθου τά έτη 1589-1595 (Ζώης, «Λατινεπίσκοποι», σ. 103. Ο ίδιος, *Λεξικόν*, σ. 276, λήμμα Κάργη, Τσιτσέλης, *Σύμμικτα*, σ. 149. Περισσότερα στοιχεία, βλ. Πεντόγαλος, «Έπίσκοποι», σσ. 161-162).

435. Οι Ζακύνθιοι σύνδικοι αποφάινονταν ότι: «è persona cristianissima, humilissima, in tutte le sue cose et attioni perfettissima» και ό Προνοητής Ζακύνθου Bortolo Paruta, στην έκθεσή του τής 11ης Δεκεμβρίου 1592 έγραφε γιά τόν λατίνο έπίσκοπο: «prelato di molta affettione verso questa Serenissima Republica et che merita la gratia Sua, et io, come ministro di Lei, son restato molto sotsifatto, cosi per il buon et quieto suo governo, come per l' altre sue lodate qualitatì» (βλ. Πρακτικά, φ. 49r και Άρβανιτάκης, *Άναφορές*, σ. 120 αντίστοιχα).

436. Πρακτικά, φ. 49r.

τῆς πρεσβείας εἶναι ἀοριστολογικό καί παρόλο πού ὑποψιάζει ὅτι τό διάταγμα τοῦ Carli ἀφοροῦσε τούς μεικτούς γάμους δέν τό κατονομάζει. Ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ προβλήματος γίνεται σέ ὑπόμνημα τῶν συνδίκων Πιέρου Κογκάλα καί Ἀντωνίου Γραικοῦ τό 1592, ὅταν θέλησαν νά προκαλέσουν τήν ἀπάντηση τῆς Βενετίας, πού δέν εἶχε δοθεῖ ἀκόμα, γιά τό ζήτημα καί ὅταν τό διάταγμα τοῦ λατίνου ἐπισκόπου φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τό μείζον καί φλέγον πρόβλημα τῶν Ζακυνθινῶν πολιτῶν. Πρέπει νά προσέξουμε ὅτι οἱ σύνδικοι μιλοῦσαν γιά ἀφορισμό (iscomunica), ὁ ὁποῖος δημιούργησε ἀναστάτωση, ταραχή καί σύγχυση μεγάλη ἀνάμεσα στόν πληθυσμό. Οἱ ἀπειλές καί ἡ βαριά τιμωρία τοῦ λατινεπισκόπου ἀφοροῦσαν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, ἂν καί βαπτισμένοι ὀρθόδοξοι, ἔζησαν κάποια χρονική περίοδο σύμφωνα μέ τό λατινικό τυπικό, τό μεγαλύτερο ὅμως μέρος τῆς ζωῆς τους ζοῦσαν μέ τό ὀρθόδοξο τυπικό καί εἶχαν νυμφευτεῖ ὀρθόδοξες⁴³⁷. Οἱ σύνδικοι ἐπεσήμαιναν ὅτι τό πρόβλημα δέν ἦταν μόνο τοπικῆς ἐμβέλειας ἀλλά ἔθιγε ὅλη τήν «gretia levantina». Οἱ σύνδικοι μιλοῦσαν γιά τό ὀρθόδοξο καί τό καθολικό δόγμα πού γιά χρόνια βρισκόταν σέ ἀρμονική συνύπαρξη, χωρίς διαφορές, γιά τούς ὑπηκόους τῆς Γαληνοτάτης πού ἦταν ὅλοι δούλοι τοῦ ἴδιου Θεοῦ καί οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν καί ἀναπαύονταν κάτω ἀπό ἕναν Πρίγκιπα καί μία ἀγιοτάτη καί ἀρίστη Δημοκρατία, ἡ ὁποία δέν θά ἐπέτρεπε ποτέ σέ θρησκευτικούς λειτουργούς (τούς ἱερεῖς) νά βασανίζουν τούς ὑπηκόους της⁴³⁸.

Ἀπό τή λεκτική διατύπωση τοῦ κεμένου, ἂν ἀπομονώσουμε τήν ὑπερβολή καί τήν κολακεία, μένει ἀκόμα ἕνα στρώμα ἰδεολογικοῦ ὑπόβαθρου πού ὀρίζει τή στάση τοῦ λεβαντίνου ὑπηκόου ἀπέναντι στόν καθολικό, μέ τόν ὁποῖο συγχρωτίζεται καθημερινά, καί ἀπέναντι στήν Κυρίαρχο, ἡ ὁποία ὀρίζει τίς τύχες του καί λειτουργεῖ ὡς σκέπη γιά τήν ἥρεμη αὐτή συμβίωση. Δέν ξεχνᾶμε ὅτι τά ἀποσπάσματα πού παραθέτουμε ἐκπορεύονται

437. ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένο στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1591.

438. Παραθέτουμε τά σχετικά ἀποσπάσματα ἀπό τό ὑπόμνημα τῶν συνδίκων στή Βενετία: «introducendo à questo modo quasi disseratione de ritto greco à latino in cosi continuata unione, et congiuntione, ch'è stata tra l'uno et l' altro ritto in spatio di tanti e tanti anni senza minima differentia», «poichè tutti dello [ste]sso Signor Iddio servi et cultori siamo et alla istessa Serenissima Signoria ubidenti et soggetti se ne ritroviamo», «non voglia mai Dio Signore una sol fede una sol chiesa li rispetti de i luochi la comodità, et libertà di populli si riguarda massime trovandosi sotto un Principe et una santissima et benignissima Repubblica libera la quale non ha permesso, nè permeterà mai che suoi suditi siano à questo modo travagliati da prelati» (ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένο στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1591).

από τό στόμα συνδίκων, πολιτῶν δηλαδή μέ ἐξουσία πού λειτουργοῦν ὡς πρέσβεις, μεσολαβητῶν στόν διάλογο ἀνάμεσα στους διοικούμενους καί τή Διοίκηση, τήν ὁποία ἐπιδιώκουν νά κολακεύουν γιά νά πετύχουν χάρι⁴³⁹. Στά λόγια τους, ὅσο καί ἄν ἀποστασιοποιεῖται τό σημαῖνον ἀπό τό σημαίνόμενο, παραμένει σημαντική ἡ διατύπωσή τους. Τό κείμενο τῶν συνδίκων ἀποκαλύπτει τήν ὑπέρβαση τῶν δογματικῶν διαφορῶν ἀπό τούς πιστούς τῶν δύο δογμάτων πού ζοῦσαν στήν Ἀνατολή καί τήν ἀναγνώριση τῆς Βενετίας ὡς μόνης Κυριάρχου.

Τό Κολλέγιο, τήν 1η Μαΐου 1592, δίστασε νά πάρει θέση γιά τό θέμα καί παρέπεμψε τή λύση τοῦ προβλήματος στόν Προνοητή τοῦ νησιοῦ, ὁ ὁποῖος καλοῦνταν νά ἐφαρμόσει ὅ,τι θεωροῦσε συμφέρον γιά τήν περίπτωση⁴⁴⁰. Δέν γνωρίζουμε τή διευθέτηση τοῦ προβλήματος ἀπό τόν Προνοητή ὁ ὁποῖος, ὑποθέτουμε, θά βρέθηκε σέ δύσκολη θέση γιά νά ἐνώσει ἐκεῖνος σέ «θαυμαστή συζυγία» τόν σεβασμό πρὸς τόν λατῖνο ἐπίσκοπο καί τήν ἀξιοπρέπεια καί ἠρεμία τῶν θιγμένων συζύγων⁴⁴¹.

Τό ζήτημα τῶν μεικτῶν γάμων ἀναμφίβολα τάλάνισε ἰδιαίτερα τή δυτική Ἐκκλησία καί τούς πληθυσμούς στίς βενετικές κτήσεις⁴⁴². Ἀνάλογη στάση τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Vincenzo Querini στό ζήτημα τῶν μεικτῶν γάμων, μέ πιό βίαιες βέβαια ἐκδηλώσεις γιά τή διάλυσή τους, κατήγγειλαν καί οἱ Κερκυραῖοι στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς πρεσβείας τους τό 1599. Ἡ ἀντίδραση τῆς Βενετίας τότε ἦταν ἄμεση, εἰδοποιώντας τίς βενετικές ἀρχές στό νησί νά μήν ἐνοχληθοῦν στό μέλλον οἱ ὑπήκοοί της καί νά συνεχιστεῖ τό ἰσχύον ἕως τότε καθεστώς, μέ τόν ὅρο ὅμως ὅτι οἱ λατῖνοι δέν θά ἀσπάζονταν τό ὀρθόδοξο δόγμα μέ τό πρόσχημα τοῦ γάμου. Γιά τή

439. Γιά τό ζήτημα, βλ. N. Karapidakis, «Comunità politiche nelle isole ionie: usi del discorso retorico e nuove sensibilità fra le elites di potere, nel XVI e nel XVII secolo», *Il contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVII sec.)*, *Atti del Convegno, Venezia, 2-3 giugno 2000*, a cura di Chryssa Maltezou, Venezia 2001, σσ. 123-129. Παναγιώτα Τσιβάρα, «Φιλοβενετική ἰδεολογία καί ρητορεία κατά τήν ὕστερη βενετοκρατία στό Ἴόνιο», *Πρακτικά ΚΕ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, 21-23 Μαΐου 2004*, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 77-86.

440. ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένο στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1591.

441. Ὁ Προνοητής εἶχε χαρακτηρίσει τό διάταγμα τοῦ λατίνου ἐπισκόπου πού τάραξε τό νησί καί ἀναστάτωσε οἰκογένειες ὡς «ottima intentione» ἐνῶ, σύμφωνα μέ προσωπική μαρτυρία τοῦ Προνοητή Zuanne Antonio Veniero, ὑπῆρξε μία περίπτωση λατίνου πού ἔκανε γάμο κατά τό λατινικό τυπικό (alla francha) καί κατόπιν καί μέ τό ὀρθόδοξο τυπικό (alla greca) προκειμένου νά λάβει γιά προίκα 500 ἐπιπλέον δονάτα (ASV, Senato, Mar, filza 113, συνημμένα στήν ἀπόφαση τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1591).

442. Βλ. καί Augliera, *Libri*, σ. 105.

Βενετία οί γάμοι ανάμεσα σέ λατίνους καί ὀρθόδοξους, καθώς ὅλοι ἦταν ὑπήκοοί της παρέμειναν «ὅλοι καλοδεχόμενοι καί προστατευόμενοι» («tutti grandemente amati et proteti») ⁴⁴³. Μετά καί τό ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας, στίς βενετικές κτήσεις στό Ἰόνιο ἴσχυσε ἡ ἀπόφαση τοῦ 1599, ἡ ὁποία ἀνανεώθηκε ἀπό τή Σύγκλητο τό 1710, καί σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἑτερόδοξοι σύζυγοι θά ἀκολουθοῦσαν ὁ καθένας τό δόγμα καί τίς συνήθειες του, ἡ τελετή τοῦ γάμου θά γινόταν κατά τό δόγμα τοῦ συζύγου καί τά παιδιά θά ἀνατρέφονταν ἐπίσης κατά τό δόγμα ἐκείνου ⁴⁴⁴.

---

443. Γιωτοπούλου, *Προσβεῖες*, σσ. 96-97, 376-378 καί ANK, Ἐνετοκρατία, φάκελος 2, φ. 672γν. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Querini ἀπέσπασε ἀπό τόν Στέφο Κοντοστάνο τήν ἀπό ἐξαμήνου σύζυγό του, ἡ ὁποία ἦταν ἀπό τήν Brescia καί ἀνήκε στό λατινικό δόγμα, ἐνώ φυγάδευσε μέ πλοῖο ἀπό τήν Κέρκυρα μιά ἄλλη ὁμόδοξή της, πού ἐπρόκειτο νά παντρευτεῖ ὁμοίως ἕναν ὀρθόδοξο.

444. Lunzi, *Condizione*, σ. 369. Χιώτης, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. 6, σ. 48. Καιροφύλας, *Ἐπτάνησος*, σσ. 237-239. Ζώης, *Ζάκυνθος*, σ. 325.